

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՐԵՍՆԵՐԸ

Ցեղասպանական գործունեութեան եւ վարքի սահմանումն ու ցեղասպանի անհատականութեան կամ դիմապատկի բնութագրումը դիմագրաւեց որոշակի բարդութիւններ: Շատեր գտնում են որ ցեղասպանութիւնը դուրս է աւանդական ընկերաքանութեան ու հոգեբանութեան հասկացութիւնների համակարգից: Այն դրականին հակադրուող բացասական, ժխտական հասկացութիւն է, եւ սահմանելի որպէս չգոյութիւնը դրականի, ճիշդ այնպէս, ինչպէս մթութիւնը սահմանում ենք որպէս յոյսի բացակայութիւն: Ցեղասպանութիւնը խաւար է, մշակոյթի բացակայութիւն՝ հակամշակոյթ: Ուրիշներ գտնում են որ անհատի անբնական արարքները, վարքը կարելի է վերագրել տուեալ մտրդու հոգեկան անհաւասարակչաւածութեան կամ հոգեկան հիւանդութեան: Բայց հաւաքականութիւնների կողմից թոյլ արուած անկանոնութիւնները հնարաւոր չէ նոյն գործունեւորով բացատրել: Ցեղասպանութիւնը անհատի վարք չէ, վարքի անհատական շեղում չէ: Այն հաւաքական վարք է: Այն հնարաւոր է իրականացնել հաւաքաբար: Այն պետական վարք է նաեւ:

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱԻԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱԲՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔ Է

Իսկապէս, ցեղասպանութեան փաստը խախտեց «բնական» եւ «անբնական» մարդ, արարք, վարք հասկացութիւնների դասական ըմբռնումները: Պարզուեց որ զասական առումով «բնական մարդ», «նորմալ մարդ» համարուողները ունակ են հաւաքաբար կատարելու ամենից բարբարոս, վայրագ արարքներ, այսինքն՝ ունենալ «անբնական վարք»: Կամ «բնական մարդիկ», «նորմալ մարդիկ» իրար հետ կապուելով ու համագործակցելով որոշակի հողի վրայ ու որոշակի սկզբունքի համաձայն, վերածւում են յանցագործ խմբի ու կատարում «անբնական արարքներ», ձեռք բերում խիստ շեղուող վարք: Այս հիման վրայ, վարքաբանները առաջարկեցին մեծացնել ցեղասպանութեան հասկացութեան ծաւայը, ընդգրկելիութիւնը:

ԹՈՒՐԲԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՀՐԱՀՐԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ա. ՀԱՅԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՈԼՈՒՅՔ

Մարդիկ կարող են հաւաքական ցեղասպանական արարքներ կատարել խմբային ներքին դրդապատճառների ազդեցութեան տակ: Օսմանեան ընկերային ու քաղաքական կեանքի տառնճնայատկութիւնները որպէս ցեղասպանական արարքի ներքին դրդապատճառ աւաջ քաշեցին որոշակի դործօններ, որոնք կանխորոշեցին օսմանցիների հաւաքական վարքը տուեալ ժամանակաշրջանում:

«Ներքին Նախարարութեան յատուկ գրասենեակի պետ Իհսան Պէյը հաստատում է որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնուելիս է եղել Քիլիսի գայմագամի պաշտօնում, Կ. Պոլսից գործուղուած Ապտուլահատ Նուրի Պէյը յայտարարել է որ տեղահանման հիմնական նպատակը հայերի ոչնչացումն է, եւ աւելացրել է նաեւ որ ինքը այդ հարցով կապի մէջ մանելով Թալէաթ Պէյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կատորածի հրաման, որ նա՝ Թալէաթը, ձգտել է համոզել իրեն որ դա է երկրի միակ փրկութիւնը»: Այս՝ Իթթիհատականների ու նրանց ենթակաների համար եղել է ելակէտային ու կանխորոշիչ հրահրիչը¹: Այն ներքին դրդապատճառը այնքան է տիրել թուրք հասարակութեան մեծամասնութեան վրայ, որ վերջինս մշտապէս անտեսել է տարրեր երկրների կառավարութիւնների, դեսպանների եւ հասարակական ու կրօնական կազմակերպութիւնների խնդրանքներն ու բողոքները²:

1. I.H. Kzunçarsili, *II-ci Abdulhamid Dervinde Kamil Pasa*, "Belleten", 1955, No. 78, s. 227. Աւետիս Փափագեան, *Հայերի Ցեղասպանութիւնը Թուրք Քաղաքական Գործիչների Յուշագրութիւններում*, Երեւան, 2001, էջ 102-103:

2. *The Diaries of Ambassador Morgenthau (1913-16)*, compiled with an introduction by Ara Sarafian. Comidas Institute, Princeton and London, published by Tado-

Ուշագրաւն այն է որ Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կազմակերպութիւնը իր իշխանութեան կարճ գոյութեան ընթացքում հայերին բնաջնջելու իր ծրագիրը հիմնաւորել է տարբեր փաստարկներով: Նախ ցանկացել է սրբագրել իր նախորդների սխալները, պնդել է որ կայսրութեան նոյն տարածքի վրայ հայերն ու թուրքերը համատեղ գոյատեւել չեն կարող, որ հայերը ոչ միայն պէտք է մահմետականան, թուրքանան, այլեւ դառնան օսմանական ազգ: Ապա նա պահանջել է որ աշխարհի բոլոր հայերը դաշնակցեն իր հետ՝ Դաշնակիցների դէմ իր մղած պայքարում: Համաձայնութիւնը հայերին խոստանում էր որոշակի, սակայն կասկածելի ինքնավարութիւն, իսկ անհամաձայնութիւնը՝ ջարդ: Պատերազմի սկզբում նա հայերի բնաջնջման իր քաղաքականութիւնը արդարացնում էր դէպի Դաշնակիցները հայերի ունեցած համակրանքով ու ռուսական արեւելումով: Կարճ՝ հայերին բնաջնջելու իթթիհատական մոլուցքը եղել է նրանց կայուն ու անփոփոխ ներքին շարժիչ ոյժը:

Հայերի ռուսամէտ կեցուածքը փոխելու համար թուրքերը ոչ թէ փորձել են հրաժարուել իրենց ծայրայեղ հայատեաց քաղաքականութիւնից, ինչպէս առաջարկում էր Երիտասարդ թուրքական շարժման հիմնադիրներից էմիր Հմին Ասլանը, այլ ձգտում էին հայերին համոզել որ ռուսները հայերի համար հաւատարիմ դաշնակիցներ չեն, որ նրանք էլ դէմ են հայերի անկախ պետականութիւն ստեղծելու ծրագրին: Էնվեր գտնում էր որ ռուսները վստահելի լծակ չեն կարող լինել հայերի համար, քանի որ «ի վերջոյ նրանք նախընտրում են հայերին սպանուած, եւ ոչ թէ կենդանի տեսնել: Նրանք էլ վախենում են հայերի անկախ պետութիւն ստեղծելու մտադրութիւնից»: Գտնելով որ հայերի նկատմամբ ռուսների ու թուրքերի վերաբերմունքի մէջ ընդհանուր գծեր կան, էնվերը չի կարողանում հասկանալ թէ ինչու հայերը միտում են աւելի դրական կեցուածք որդեգրել ռուսների նկատմամբ, իսկ բացասական՝ թուրքերի հանդէպ: Նա եւ նրա գիւնակիցները չեն կարողանում հասկանալ որ այդ երեւոյթի պատճառը թուրքերի ցիղասպանական քաղաքականութիւնն է, մի քաղաքականութիւն, որ թուրքական պետութեան ներազգային ու միջազգային յարաբերութիւնների հիմքն էր դարձել: Այն կուրացրել էր թուրքերին ու զրկել նրանց ա-

ron Press, printed in India, 2004, p. 278. Դեսպան Մորկընթաու պատկերազմի եւ Յեղասպանութեան ծրագրի գործադրութեան օրերին լինելով Պոլսում, լայն հնարաւորութիւն է ունեցել յաճախակի հանդիպելու բուրժ պետական գործիչների, Իթթիհատական դեկավարների ու տարբեր երկրների Պոլսում հաւատարմագրուած դիւանագետների հետ: Այդ ընթացքում նա բացայայտել է բուրժ ժողովուրդի ու դեկավարութեան գիտակցական ու հոգեբանական աշխարհի ելեւէջները, նրանց գործունեութեան դրդապատճառները: Այս բաժինը հիմնականում շարադրուած է Մորկընթաուի տրամադրած նիւթերի վրայ: 1. Նոյնը, էջ 258:

աւրկայական ու առողջ մտածողութիւնից: Նրանք այնքան էին տար-
ուել ցեղասպանական իրենց ծրագրի գործադրութեամբ, որ հպարտա-
նում էին որ 1915-ի առաջին ամիսներին իրենք աւելի հայեր են կոտո-
րել, քան Ապտուլ Համիտը կարողացել էր հրեսուներօթ տարիների ըն-
թացքում: Այդպիսի մտայնութիւն նրանց գիտակցութեան մէջ տիրում
էր մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հրկիրը սնանկացել էր, ժո-
ղովուրդը սոված էր, համաճարակը հնձում էր բնակչութեան ու զին-
ուորներին, բանակը իսուճապահար նահանջում էր:

1915-ի Ապրիլին Մորկընթաու իթթիհատական գործունէութեան
դրդապատճառների համակարգում նկատում է մի գործօն եւս: «Թուր-
քերը, — գրում է նա, — Ապրիլի 26-ին, կարծես գալիս են այն համոզ-
ման, որ իրենք կարող են կառավարել լոկ մտաւորականութիւնը ճշմե-
լով»: Նրանց գիտակցութեան մէջ մտաւորական եւ իմացական արժէք-
ները արմատաւորուած են որպէս անցանկալի ու վտանգաւոր: Նրանք
փաստօրէն սխալ են մեկնաբանում իրենց անցեալի փորձառութիւնը,
քանի որ նրանց գիտակցութիւնը մթադնուած է կասկածամտութեամբ,
ինքնափստահութեան թուլացմամբ եւ ցեղասպանութեան մոլուցքով:
Մի քանի օր անց, Մորկընթաու աւելացնում է. «Թալէաթն ինձ ասաց
որ ինքը վճռած է կործանել բոլոր ընկերակցութիւններն ու կապակցու-
թիւնները: Նա ասաց որ ինքը եղել է յեղափոխական ղեկավար եւ գիտի
ինչպէս վարուել մտաւորականութեան ու կազմակերպութիւնների
հետ»: Իսկ Յունիսի 19-ին, էնվեր Ամերիկայի դեսպանին նկատել է
տալիս որ իրենք որպէս յեղափոխական ընդդիմադիր կազմակերպու-
թիւն, հակա-համիտեան իրենց պայքարում պաշտպանութիւն եւ օ-
ժանդակութիւն են ստացել օտար երկրներից: Հետեւաբար Իթթիհա-
տականները ցանկանում են վերացնել Թուրքիայում ապրող մտաւորա-
կանութեան, այնտեղ գործող կազմակերպութիւնների կապը արտա-
սահմանեան երկրների հետ եւ ճզմել, վերացնել ամէն մի ոչ-իթթիհա-
տական կազմակերպութիւն: Թալէաթ Ամերիկայի դեսպանին յայտնել է
որ մի յանձնաժողով է կազմուած պատրաստելու համար վտարուելու
եւ պատժուելու ենթակաների ցուցակը, եւ մշակելու անցեալի սխալնե-
րը սրբազրկելու միջոցներն ու եղանակները: Նկատելի է, հզրակացում
է դեսպանը, որ նրանք արգիլելու են փոխարինող ուժերի առաջացման
ամէն մի միտում ու հնարաւորութիւն, քանի որ մեծապէս վախենում են
հաւանական յեղափոխութիւնից²: Ինչպէս ամէն մի բռնատիրութիւն,
իթթիհատական իշխանութիւնն էլ վախենում էր իրաւ մտաւորակա-
նութիւնից ու իրենց գաղափարախօսութիւնը չկիսող կազմակերպու-
թիւններից, եւ պայքարում գրանց դէմ: Այս հիման վրայ աքսորեցին ու

1. Նոյնը, էջ 279:

2. Նոյնը, էջ 217, 257-258, 216:

դաժանորէն սպաննեցին հայ, յոյն, պուլկար, արաբ, թուրք մտաւորականներին: Նման արարքներ տեղի էին ունենում այնպիսի պայմաններում, երբ իթթիհատական ղեկավարութեան գիտակցութեան մէջ ամբաստանուած էր հասարակական կարծիքը եւ մամուլը անտեսելու սովորութիւնը: Նրանք իրենց թոյլ են տուել կատարել այն՝ ինչ որ իրենց ճիշդ ու շահաւէտ է թւում՝ անկախ գործի բուն արժէքային էութիւնից: Մեծ Վեզիրը Ամերիկայի դեսպանին հպարտանալով ասում է որ ինքը կատարում է արարքներ, քանի որ զրանք ճիշդ են, որ ինքը ուշադրութիւն չի դարձնում հասարակական կարծիքի վրայ, չի հաւատում թրղթակիցներին եւ երբեք թերթ չի կարդում¹:

Պոլսում հաւատարմագրուած օտար ղիւանագէտներն ու մասնագէտները յաճախ մտքեր են փոխանակել Օսմանեան կայսրութիւնում տիրող դրութեան մասին: Այսպէս օրինակ, Մորկընթաու իր Օրագրում արձանագրում է որ Թուրքիայի դաշնակից Աւստրո-Հունգարիայի Պոլսի դեսպան Մարգիդ Եոհան Փալավիչինին Յունաստանի հաւատարմատար Տասմադոսին ասել է, թէ՛ «թուրքերը ոչինչ կ'անեն մարդասիրութեան ուղղութեամբ: Նրանք վճռած են ոչնչացնել կամ ցրել բոլոր հայերին ու յոյներին: Նրանք արդէն կղզիներից ու ծովափնեայ վայրերից ցրել են 40,000 յոյների»: Իթթիհատականների մարդասիրական կողմնորոշման անձնական բնութագրութիւնը Մորկընթաու տալիս է էնվերի հետ 18 Հոկտեմբերի, 1915-ին իր ունեցած զրոյցի գրանցման մէջ. «Ես մենակ այցելեցի էնվերին եւ նրա հետ մանրամասն քննարկեցի Հայկական Հարցը եւ հայերին օգնութիւն բաժանելու հարցը: Նա ասաց որ իրենք վերջնականապէս վճռել են որ նրանց ոչ մի օգնութիւն չպէտք է տրուի, բացի նրանց միջոցով: Իրենք (թուրքերը) չեն ցանկանում որ հայերը մտածեն, որ օտարները նրանց խրախուսում են կամ նրանց բարեկամներն են: Ինքը (էնվերը) կարծում է, որ հայերի համար դա վատ կը լինի, քանի որ այն նրանց կը հրապուրի դէպի նոր վնասարարութիւն: Վերջինս թուրքերին կը մղի աւելի վճռական պատժիչ միջոցների»²:

Թուրքերը աշխատում էին ասուապող հայութիւնը մեկուսացնել ողջ մարդասիրական աշխարհից, մարդասիրական կազմակերպութիւններից: Նրանք ցանկանում էին հայ-թուրք յարաբերութիւններից ի սպառ վերացնել մարդասիրական գործօնը, եւ զրա փոխարէն դնել խտրականութիւնը, իրարամերժութիւնը, ոյժը եւ անհամատեղելիութիւնը: Օսմանեան կայսրութեան Արդարադատութեան Նախարարութեան բաժնի վարիչներից մէկը մի հայու ասում է. «Այս կայսրութիւնում բաւարար տեղ չկայ մեր եւ ձեզ համար, եւ աններելի անլրջու-

1. Նոյնը, էջ 201:

2. Նոյնը, էջ 274-275, 259:

Թիւն կը լինի, եթէ մենք այս առիթից չօգտուենք որպէսզի ձեզանից ազատուենք»¹: Համանման գաղափար է արտայայտել Թալէաթը՝ «Berliner Tageblatt» թերթին տուած հարցազրոյցում: Նա ասել է. «Մեր արարքները թելադրուած են ողգային եւ պատմական անհրաժեշտութեամբ: Թուրքիայի գոյութիւնը երաշխաւորելու գաղափարը պէտք է գերակայի ամէն մի այլ նկատառում»²: Իթթիհատականների վերոյիշեալ տեսակէտը պաշտպանում է նաեւ Գերմանիոյ ծովուծի Թուրքիայում կցորդ հարիւրապետ Հանս Կորվետ Հիւմանը: Նա, ըստ Մորկընթաուի օրագրի գրառման, գտնում էր որ հայերը անհաւատարիմ են գտնուել իրենց օսմանականութեան եւ Արեւելքում ապրած որեւէ մի անձ պէտք է ըմբռնի, որ երկու ազգերը (հայերն ու թուրքերը, Գ.Խ.) չեն կարող միասին ապրել եւ թոյլը պէտք է տեղի տայ (մահանայ)³: Թուրքերը գործում էին՝ կա՛մ մենք, կամ հայը սկզբունքով: Իսկ քանի իշխանութիւնը նրանց ձեռքում էր, նրանք փորձեցին հայերին զրկել ապրելու իրաւունքից:

Յանցագործը մտածող էակ է, բայց սխալ մտածող: Նա չի կորցրել իր գիտակցութիւնը, բայց այն դրել է սխալ դնկափարութեան տակ: Նա գիտակցում է որ իր արարքը սխալ է, բայց բերում է արդարացուցիչ փաստարկներ ու հանդամանքներ: Յանցագործը տարբերակում է իր արարքի մէջ իր համար «դրականը», «անհրաժեշտը» եւ ուրիշի համար «բացասականը», բայց արդարացուցիչ հիմքեր է «գտնում» հակաօրինականը, հակարարոյականը գործադրելու: Իթթիհատականները այսպէս էին գնահատում իրենց ցեղասպանական արարքը: Դա նրանք իրենց համար նկատում են որպէս փրկութիւն ու պատմական անհրաժեշտութիւն, թէեւ հայերի համար դա կործանում էր, ոչնչացում: Այն, նրանց դիտակցութեան մէջ, անվերադարձօրէն վատթարացնում էր հայերի հետ յարաբերութիւնները: Նրանք հոգեբանական ուղումով պարտաւորուած են զգում անընդհատ լարուած պահել հայերի հետ իրենց յարաբերութիւնները: Անհնարին են համարում այդ յարաբերութեան բնականացումը, վերականգնումը, բարելաւումը: Երբ Մորկընթաուն Թալէաթին ասում է, որ Շմաւոնեանը թուրքերի բարեկամն է, նա պատասխանում է. «Ոչ մի հայ կարող է մեր բարեկամը լինել՝ նրանց նկատմամբ մեր արածից յետոյ»⁴: «Անիմաստ է, — պնդում է նա, — քրննարկել հայերի հարցը: Մենք ձերբազատուել ենք նրանց երեք քառորդից: Հայեր չեն մնացել Պիթլիսում, Վանում եւ Էրզրումում: Ատելութիւնը հայերի ու թուրքերի միջեւ այժմ այնքան լարուած է, որ մենք

1. Dr. J. Lepsius, *La Rapport Secret*, p. 250.

2. Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians*, p. 636.

3. The Diaries of Ambassador Morgenthau (1913-16), p. 305.

4. Նոյնը, էջ 401: Shu Gubu՝ The Story of Ambassador Morgenthau, p. 339.

պէտք է վերջացնենք նրանց: Եթէ նրանց չվերջացնենք, նրանք կը ծրագրեն իրենց վրէժը»: Այսպիսով, Թուրքերը գտնուեցին որ իրենց հակահայկական գործունէութիւնը մշտապէս է: Յանցագործի ենթագիտակցութեան մէջ գործող մեղաւորութեան զգացումը նրան մղում է դէպի անընդհատ յանցագործութիւն, որպէսզի իրեն չվտանգի, որպէսզի բաւարարի իր ներքին պահանջը ու ապահովի իրեն հակազարժ հարուածից:

Երբ Մորկընթաուն այսպիսի մտայնութեան մէջ գտնուող օսման-եան դեկալարութեանը յայտնուեց է Անգլիայի, Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի այն համատեղ յայտարարութիւնը, որ իրենց կառավարութիւնները պատերազմից յետոյ Թուրքիոյ նախարարներին անձամբ պատասխանատու պիտի նկատեն հայերի զանգուածային ջարդերի համար, նրանք կորցնում են իրենց հաւասարակշռութիւնը: Նրանք ըստպառնում են, որ իրենց մօտ գտնուող Դաշնակիցների յիսուն դիւանագէտներին պիտի թողնեն Կալիպոլիում եւ հրահրեն Տարտանէլում պայքարող դաշնակից ուժերին, որպէսզի նրանց վրայ ուղղեն Դաշնակիցների ուժերը¹:

Բ. ԹՈՒՐԹ-ԳԵՐՄԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԾԱԼՔԵՐԸ

Թուրքիան խճճուած էր պատերազմի եւ խաղաղութեան ու հաւանական դաշնակիցների միջեւ ճիշդ ընտրութիւն կատարելու հարցում: 15 Յունիսի, 1915 թ. Մորկընթաուն իր օրագրում գրում է. «Շմաւոնեանը հանդիպել է Բլուչէին (Պուլկարիոյ նախարարին, Գ.Յ.), որ նրան ասել է որ Թալէաթն ու էնվերը վախեցած են, քանի որ եթէ հիմա իրենք խաղաղութիւն փորձեն հաստատել, ապա իրեն սուրիական նահանգների փոխարքայ յայտարարած Շեմալը վերադառնալով կարող է նրանց մեղադրել անիմաստօրէն պատերազմի մէջ մտնելու մէջ, երբ ինքը դէմ էր այդ քայլին: Կարող է նա յեղափոխութիւն բարձրացնել»²: Որոշ գերմանացիներ նոյնպէս սխալ էին գտնում Թուրքիայի ներգրաւումը պատերազմի մէջ: Այդպիսիներից էր «Ֆրանքֆուրտեր Զայթունկ» թերթի թղթակից Փօլ Վէյցը: Նա իր հարցադրումը հիմնաւորում էր այն փաստարկով, որ Գերմանիոյ համար դժուար պիտի լինի պաշտպանել վերջինիս պահանջները խաղաղութեան սեղանին: Նա գտնում է որ Դաշնակիցները պէտք է շարունակեն կործանել Թուրքիան³: Թուրքիա պահանջում էր որ յաղթական Գերմանիան օգնի որ ինքը ստանայ Պալ-

1. *The Story of Ambassador Morgenthau*, p. 338.

2. *The Diaries*, pp. 226-227, 249.

3. Նոյնը, էջ 254:

4. Նոյնը, էջ 206:

քաններում եւ Ռուսաստանում իր «կորցրած» տարածքները եւ իրականացնի իր փանթուրքական ծրագիրը: Գերմանացի լրագրողը մի այլ առումով էլ Թուրքիան նկատում էր վատ կամ անվստահելի դաշնակից, քանի որ իրենք չեն կարող Թուրքիային պարտադրել կատարել որևէ առաջադրանք, քանի որ նրանք միշտ ունեն Դաշնակիցների հետ անջատ խաղաղութեան պայմանագիր ստորագրելու հնարաւորութիւնը: Դա դամոկլեան սուրի նման կախուած է Գերմանիայի գլխին: Պոլսում Իտալիայի դեսպան Գամիլօ Մարչէս Կարոնին գտնում էր, որ «Գերմանիան սխալ գործեց Թուրքիան պատերազմի մէջ ներգրաւելով: Նա այնքանով սգտակար էր, որքանով սպառնալիք էր Ռուսաստանին ու Եգիպտոսին: Իսկ այժմ, երբ Անգլիան, Ֆրանսան ու Ռուսաստանը սպառնում են Թուրքիային, նա դառնում է Գերմանիայի թուլութիւնը»¹: Թուրքիան խնդիրներ յարուցող մի գործօն էր: Մի կողմից նա թոյլ եւ վտանգաւոր դաշնակից էր, եւ որպէս այդպիսին, համապատասխան վերաբերմունքի էր արժանանում: Միւս կողմից, իրեն զգալով որպէս ոչ հաւասարազօր ու լիարժէք դաշնակից, Թուրքիան ապրում էր բարդոյթներով ու հակասութիւններով հարուստ մի վիճակ:

Թուրքիան դիմադրաւում էր մի այլ բարդ դադափարական ու հոգեբանական ինդիր: Ինքնատիրահարուած եւ իրենց պատմական յատուկ առաքելութիւն վերագրող Իթիհատականները հաւասարազօր ու լիարժէք դաշնակիցներ չէին Առանցքի պետութիւններին: Այս փաստը ծնունդ էր տալիս ստորադասութեան բարդոյթ, որը թուրք դեկափարները ամէն կերպ աշխատում էին ծածկել:

Պատերազմի սկզբին՝ 29 Հոկտեմբերի, 1914 թ., Թալէաթը անկեղծօրէն ընդունել է որ իրենք որոշել են գերմանացիների կողմը բռնել՝ կամ ընկղմնիլ կամ լողալ նրանց հետ: «Նա ասաց, որ իրենք պէտք է մի գորաւոր երկիր ունենային յենուելու համար: Եթէ իրենք չհամաձայնուեն Գերմանիոյ վրայ յենուել, ապա պարտութեան պարտաւային նա առաջինը կ'առաջարկէր մասնահատել Թուրքիան: Իրենք պատրաստ են լողալ կամ ընկղմիլ Գերմանիոյ հետ»: Ամէն մի բոպէ թուրք դեկափարները իրենց ենթագիտակցութեան մէջ կրկնում էին որ իրենք «թոյլ» են, որ իրենք կարող են միջազգային յարաբերութիւնների փոթորկոտ ովկիանոսում խեղդուել, որ իրենց երազանքները կարող են օդը ցնդել, կարող է կայսրութիւնը տապալուել: Տեղին է յիշել Ապտուլ Համիտի որդու բարեկամ Տիկին Պոնալի խօսքերը, արտասանուած 11 Օգոստոսի, 1914 թ.. «Թուրքերը վախենում են որ Թուրքիայի վերջը կը գայ, եթէ իրենք արագօրէն, չմտածուած կերպով ներքաշուեն պատերազմի մէջ»²:

1. Նոյնը, էջ 446, 164:

2. Նոյնը, էջ 115-116, 87:

Սոյն բարդոյթը առաջ է բերում իր պաշտպանողական մեխանիզմը՝ ինքնագերազնահատում, վիրաւորուած ինքնասիրութիւն եւ գիւրազրգոռածութիւն: Թուրքերը հիւանդագին էին ընդունում բոլոր այն դէպքերը, երբ անհատներ ու կազմակերպութիւններ Գերմանիայի միջնորդութեանն էին դիմում Թուրքիայի հետ իրենց ունեցած զանազան քնոյթի խնդիրները լուծելու համար: Թուրքերը վիրաւորուած շեշտում էին որ իրենք ինքնիշխան են իրենց երկրի հարցերը, մանաւանդ ներքին գործերը կարգաւորելու ասպարէզում: Բայց քաղաքական եւ ռազմական կեանքի տրամաբանութիւնը ստտիճանաբար մեծացրեց գերմանական գերակատարումը Թուրքական կեանքի բոլոր ոլորտներում: Հալիլ պէյը (Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ, Պետական Խորհրդի նախագահ, արտաքին գործերի նախարար) Մորկընթաուին տեղեկացրել է որ իրենք Գերմանիայի հետ պայմանաւորուել են գերմանացի խորհրդականներ ունենալ բոլոր գերտեսչութիւնների բաժանմունքներում, բացի Մեծ Վեզիրի, Արտաքին Գերատեսչութեան ու Շէյխու ուլ Իսլամի վարչութիւններում: Իսկ Ամերիկայի դեսպանը իր անհատական դիտումներից ելնելով արձանագրում է, որ պաշտօնական հաւաքոյթներում աստիճանաբար Թուրք պաշտօնատարների փոխարէն ներկայանում են գերմանացիներ: Անկասկած, նման պատկերը անցանկալի ու անյարիր էր Մեծ Թուրքիայի, Թուրանական ու մահմետական աշխարհը ղեկավարելու առաքելութեան, անցեալի կորուստները վերականգնել միտող Թուրքիային: Պատահական չէ, որ դեռ 1915 թ. Փետրուարից, երկրով մէկ զրոյցներ են տարածուել որ Ատրիանապոլիսի կառավարիչ Հանի Ատիլն ու Ճեմալ Փաշան (1913 թ. Պոլսոյ կառավարիչ, նաւատորմի նախարար (1914 թ.), օսմանեան 4-րդ բանակի հրամանատար եւ Սուրիայի կառավարիչ) փորձելու են երկրից վտարել գերմանացիներին ու էնվերին¹:

Գ. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹԵԱՆ Է ՄԱՏՆԻՍ

Թուրքական քաղաքակրթութեան ամենախիստ քննադատներն անգամ նշում էին օսմանեան զինուորի մարտական կարողականութիւնը, Թուրքական ղէնքի փառքը²: Այդ դրոյթը անհնարին եղաւ վերագրել Ա. Աշխարհամարտի Թուրք բանակին: «Այստեղ մարդիկ մտածում են, — իր օրագրում 26 Օգոստոսի, 1914 թ. գրում է Ամերիկայի դեսպանը, — որ Թուրքիայի բանակը նախապատրաստուած չէ պատերազմի, եւ նա անկարող է սնել իր բանակը ու հոգալ նրա առողջապահական կա-

1. Նոյնը, էջ 414, 446, 187:

2. Eliot G. Mears, *Modern Turkey*, p. 9.

բիքները»¹: Խիստ ուշագրաւ է այն փաստը, որ դեռ 16 Փետրուարի, 1914 թ. Թալէաթը օտար դիւանագէտներին յայտնում է թուրք բանակի ու ժողովրդի ոչ այնքան բարձր բարոյա-գաղափարական մակարդակի մասին: Մորկընթաու գրում է. «Թալէաթ մեզ ասաց որ բանակը յետադիմական էր, եւ որ այժմ փոխուած լինելով ինքը չի կանխագրում, որ նա կարող է տհաճութիւն պատճառել»: «Յետադիմական բանակի» փոփոխութիւնը վատ ընթացքով էր զնացել: Նա բացասական անսկիւկալը շուտով մատուցեց: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Հիասթափուած, թոյլ, տգէտ եւ առաջադիմութեան նկատմամբ անտարրեր ժողովուրդից դուրս եկած ղինուորը չէր կարող այլ կերպ գործել: Թուրքիան պատերազմի մէջ էր մտնում թերահաւատ լինելով իր ժողովրդի ու վերակազմեայ բանակի նկատմամբ: Պոլսում Ամերիկայի դեսպանատան քարտուղար Ֆիլիփ Հոֆմանը, 19 Փետրուարի, 1914 թ. դեսպանին պատմել է թէ ինչպէս Գեներալ Լիման Ֆոն Սանտրըսը ստիպել է Բ. գունդի հրամանատարին, որ վարժեցնի իր զինուորներին, ու նրան պատասխանել են որ նրանք բոլորիկ են, կօշիկ չունեն: Լիմանն այն կարծիքին էր, որ թուրք զինուորներն ու սպաները կռուելու եւ աշխատելու մղում չունեն: Նրանք շատ շուտ հիասթափուած են: Իսկ Մորկընթաուն իր կողմից աւելացնում է. «Զօրակոչման դժուարութիւնները վշտալից են: Ահաւոր է տեսնել նորակոչիկներին քաղաքով մէկ երթ կատարելիս»: Ա.Մ. Նահանգների դեսպանատան քարտուղար Լեւիթի հաւաքած տեղեկութիւնների համաձայն, հարցականի տակ է դրուել մեծ բանակ ստեղծելու էնվերի առաջարկը: Վերջինս թուրքական խորհրդարանից խնդրել է որ օրակարգի վրայ չդնեն թուրք զինուորին վճարուող հինգ դուրուշ ամսականի հարցը, քանի որ դա կարող է բացասաբար անդրադառնալ բանակում իր ունեցած հեղինակութեան վրայ: 27 Մայիսի, 1915 թ. գնդապետ Յրացիսը յայտնել է որ 136,000 թուրք զինուորներից 70,000-ը սպաննուել ու հաշմանդամ են դարձել, եւ եթէ տուեալ համաչափութեամբ թուրքական բանակի կործանումը շարունակուի, ապա հինգ օրում թուրքիան կը պարտուի²:

Վատ էր նաեւ բանակի սնուցումը: Գերմանացի զինուորները, որոնք աւելի նպաստաւոր պայմաններում են եղել, բատ Յրից Շտրէէյմի, օրական երկու սիկար եւ հինգ սիկարէթ են ստացել սովից աւաղացած ցաւը մեղմելու համար: Նրանք տաք ճաշ չեն ստացել 4-5 օրով, քանի որ չեն կարողացել շարժուն ճաշարանը հասցնել մինչեւ առաջաւոր գրծերը³:

Անմխիթարական էր նաեւ բանակի բուժսպասարկումը: Բանակի

1. Diaries of Morgenthau, pp. 92-93.

2. Նոյնը, էջ 27, 28, 89, 84, 84, 78, 237:

3. Նոյնը, էջ 432:

բարձրաստիճան բժշկներից ձորճ Մէյերը, 24 Դեկտեմբերի, 1914 թ., դեպքանի հետ զրուցելիս յայտնում է որ հրեք շարաթ առաջ էրզրումում ունեցել են 5,000 վիրաւորեալներ եւ մինչեւ այդ օրը նրանց որպիսութեան մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունեն: Այնտեղ իրենց տրամադրութեան տակ եղել է միայն 3,250 մահճակալ, մի քանի բժիշկ ու մի քանի հիւանդապահուհի: Իսկ Փետրուար ամսին Սվազի շրջանում բժուոր տիֆի համաճարակ էր սկսել: 15 Փետրուարի, 1915 թ., նոյն բժշկապետը տեղեկացնում է որ համաճարակը տարածուած է Նրրորդ Բանակով մէկ: Նա նշել է որ 4,000 զինուորներ, 15 սպաներ ու 4,000 քաղաքացիներ բժուոր տիֆից մահացել են էրզրումի ու Սվազի շրջանում: Այդ հիւանդութիւնից մահացութիւնը կազմում է 30-50%: Դա հետեւանք էր ոչ միայն անկազմակերպուածութեան ու բուժանձնակազմի պակասի, այլ նաեւ նիւթական աղբիւրների սղութեան: Թուրքիայի ելեւմուտքի նախարար Մեհմետ Ճաւիտ պէյը 12 Նոյեմբերի, 1914 թ., իր վախն է յայտնել, որ երկրի նիւթական միջոցները անյուսալի են պատերազմի համար, եւ վիրաւորուած էր որ իր հետ չեն խորհրդակցել¹:

Տարուայ սկզբին՝ 20 Յունուարի, 1914 թ. դեպքանի պատուին տրուած ճաշկերոյթում, էնվեր նստած է եղել նրա կողքին եւ վարել է ազատ զրոյց: Նա՝ էնվեր, նշել է որ հայրենասիրութիւնը հարկադրում է իրենց ամէն ինչ անել որպէսզի երկիրը փրկեն կազմալուծումից: Թաւէաթն աւելացրել է որ իրենք էլի բոլորովին փող չունեն, եւ որ ինքը հիասթափուած է: Նա յոյս ունի, որ իրենց կարճատեւ դադար կր տան, որպէսզի ցոյց տան ուժեղ կառավարութիւն ստեղծելու իրենց մտադրութիւնը: Ի տես երկրի դեկավարութեան ճառերին ու ջանքերին, դեպքանը իր օրագրում գրում է. «Արտաճմլիկ է դիտել նրանց պայքարը Ֆինանսական օգնութեան համար»: Իսկ գերմանացի Ֆինանսական խորհրդականը՝ Վասերմանը, տարուայ վերջում՝ 1 Դեկտեմբերի, 1914 թ., որոշում է թուրքերին թղթադրամ տալի տալ²: Նշենք որ թուրք կառավարութիւնը բոլոր տեսակի ապօրինի ու օրինական ճանապարհով տուրքեր, տուգանքներ ու հարկեր հաւաքելով բնակիչներից, փորձում էր պետական գրամարկը լցնել: Բանագաղթուած ու կոտորուած հայերի նիւթական միջոցների զգալի մասը հասնում էր երկրի դեկավարութեան:

Դ. ՅԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԻ ԱՆՄԵՒԹԱՐ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

19-րդ դարի վերջում եւ 20-րդ դարի սկզբում Օսմանեան Կայս-

1. Նոյնը, էջ 155, 180, 127:

2. Նոյնը, էջ 19, 140:

րութիւնը ապրում էր իր կործանման հոգեվարքը: Պատահական չէ որ նրան անուանում էին «Եւրոպայի հիւանդ մարդը, պետութիւնը»: Նա կորցրել էր կայսրութեան տարածքի մեծ մասը, միջազգային յարաբերութիւններում իր հեղինակութիւնն ու ոյժը: Երկիրը նիւթապէս սնանկացել էր: Կայսրութեան տնտեսական, քաղաքական ու ընկերային յարաբերութիւններն այնքան յետամնաց ու ժամանակավրէպ էին, որ դարձել էին միջազգային բարենորոգման առարկայ:

Երբ Եւրոպան պատրաստուում էր Առաջին Աշխարհամարտի, Թուրքիան հնարաւորութիւն ունէր իր վիճակը բարելաւել գործօն չէզոքութեամբ: Բայց նա նախընտրեց պատերազմը, որի համար հեռու էր պատրաստ լինելուց: Պատերազմին նա մասնակցեց որպէս Առանցքի անդամ, երբ դա նրա համար նպատակայարմար չէր: Այս վիճակում Թուրքիային բնորոշ հակասութիւններն ու թուլութիւնները աւելի ընդգծուեցին:

Որո՞նք էին ժամանակաշրջանի թուրք ազգի բնորոշ գծերը ըստ նրա ղեկավարների, դաշնակիցների եւ անկողմնակալ դիտորդների: Դրանք որոշիչ դեր խաղացին նրա թոյլ տուած ճակատագրական սրխայների, նրա վարքի բացասական շեղումների առաջացման գործում:

Դեռ 16 Փետրուարի, 1915 թ. Թալէաթը յայտնում է թուրք ազգի ոչ այնքան բարձր գաղափարական ու բարոյական մակարդակի մասին: Այդ մասին Մորկընթաուեն իր Օրագրում գրում է որ իթթիհատական ղեկավարութիւնը հիասթափուած է իրենց ժողովրդի թուլութիւնից ու տգիտութիւնից: Նրանք աւելի արագ արձագանգ են ակնկալել ժողովուրդից՝ առաջադիմութեան վերաբերեալ իրենց ներկայացրած կոչերի նկատմամբ: Նրանք սպասել են որ թուրք ժողովուրդը աւելի ուժեղ քաջալերանք ու կորով ցոյց կը տայ: Իսկ դեսպանն ինքը իր կողմից աւելացնում է. «Ես յրջօրէն մտահոգ եմ ապագայով: Ես վախենում եմ որ Թալէաթն ու էնվերը պիտի չկարողանան բուարարել իրենց հետեւորդներին, երբ նրանք կողոպուտի համն աւնեն: Նրանք աւարի պաշտպաններ են ու տարուած են դրանով (դրա իւենթն են)»:

Դեսպան Մորկընթաուեն մասնաւոր ուշադրութիւն է դարձնում 28 Նոյեմբերի, 1915 թ. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարի Ռեշիտ Հիքմէթի հետ իր ունեցած գրոյցի վրայ: Նա ցնցուած է առաջադիմութեան, առաջընթացի եւ երկրի արդիւնաբերացման (industrialization) նկատմամբ Թուրքիայի կառավարութեան պաշտօնական դիրքորոշումից: Դեսպանը առաջարկում է Հիքմէթին մասնադէտներ հրաւիրել երկիր, որպէսզի տեղում մասնադէտներ պատրաստի՝ երկրի արդիւնաբերութիւնը զարգացնելու համար: Նա բերում է Ճաբոնի օրինակը եւ ընդգծում այդ գործի շահաւէտութիւնը տնտեսութեան, գիտութեան եւ

երկրի ընդհանուր պարպուցման գործում: Թուրքիայի պաշտօնատարր առարկում է փաստարկելով, որ իրենք չունեն հանքահորեր: Մորկընթաու մատնացոյց է անում կայսրութեան տարածքում եղած քարիւղի հանքերը, որոնք ազատօրէն կարող են փոխարինել հանածոներին: Այլ ելք չգտնելով, Հիբմէթ շեշոււմ է որ Թուրքիան մտադիր է մնալ պիւղատնտեսական երկիր, եւ արտասահմանում վաճառելով իրենց հարուստ բերքը բաւարարել հրկրի պահանջները: Ամերիկացին այն անուանում է Թուրքական շովինիզմ, հաւանաբար դրա համար որ Թուրքերը այդպիսով միտում ունեն պահպանել իրենց աւանդական ապրելակերպը, կենցաղը¹: Այն, ինչպէս գիտենք, որոշ արևելեան երկրներ օգտագործում էին եւրոպականացման բացասական ազդեցութիւնների դէմ պայքարելու, ազգայինն ու աւանդականը պահպանելու եւ առաջադիմութեան «վնասների» առաջին առնելու համար: Բոյոր դէպքերում դա ժամանակավրէպ քայլ է: Այսպիսին էր Իթթիհատականների «առաջադիմութիւն» հասկացութեան բովանդակութիւնը: Այդպիսի կեցուածքով ու մտայնութեամբ էլ նրանք լուծում էին իրենց հարցերը եւ պատճառ դառնում բազմաթիւ սխալների ու հակասութիւնների, քանի որ այն հակասում էր զարգացման միջազգային միտումներին, երիտասարդութեան ձգտումներին ու Թուրքիայի դաշնակիցների քաղաքակրթութեան:

Թուրքական կեանքի նման ուղղուածութիւնը անմիջապէս կապուած էր նաեւ երկրի բանակի ու ողջ բնակչութեան մահմետականացման քաղաքականութեան հետ, քանի որ այդ երկուսը ըստ էութեան փոխադարձաբար կապուած են իրար հետ:

Պատերազմի ընթացքում իրենց ծրագրերը գործադրելու համար Իթթիհատականները անհրաժեշտ են նկատում դիմել մի այլ անբնական քայլի: Նրանք որոշում են բազմազգ ու բազմակրօն բնակչութիւն ունեցող երկրի բանակը ստեղծել միայն մահմետականներից: Էնվերը, 3 Օգոստոսի, 1914 թ. հաղորդել է Մորկընթաուի, որ քրիստոնեաները կարող են փրկագինով ազատուել զինուորական ծառայութիւնից, բայց մահմետականները՝ ոչ: Նա ընդգծել է որ իրենք մտադիր են ստեղծել բացառապէս մահմետական բանակ, քանի որ իրենց վերջին պարտութիւնների պատճառը քրիստոնեաներն են եղել: Իրենք, աւելացրել է նա, աւելի մարդ են զինուորագրել, քան կարիք ունեն: Փողի կարիք ունենալով կարող են փրկագինով քրիստոնեաներին բայ թողել²:

Իթթիհատականների նպատակակէտը եղել է ոչ միայն օսմանեան բանակի մահմետականացումը, այլ նաեւ ողջ երկրի մահմետականացումը, որը լոկ համոզման եղանակով իրականացնել չէր կարելի: 10

1. Նոյնը, էջ 398:

2. Նոյնը, էջ 83:

Յուլիսի, 1915 թ. Մորկրնթաու իր օրագրում գրում է. «Նրանք ակնյայտորեն վճռել են մահամտականացնել ողջ երկիրը եւ կործանել ու ճզմել բոլոր ոչ-մահամտականներին: Թալէաթն սասց, որ իրենք խորապէս քննել են հարցը եւ եկել այն եզրակացութեան, որին կառչելու են: Երբ ես նրան նկատել տուի որ ողջ աշխարհը նրանց կը մեղադրի, նա պատասխանեց որ իրենք գիտեն ինչպէս պաշտպանուել, այլ կերպ սասց, նրանց վէճը չէ աշխարհի կարծիքը»¹:

Կարճ՝ Հայերին բնաջնջելու իթթիհատական մոյուցքը եղել է նրանց կայուն ու անփոփոխ քաղաքականութիւնը: Այս ինքնավստահութեամբ թուրքերը իրականացրին Հայերի Տեղասպանութիւնը եւ շարունակում են այսօր պաշտպանուել նոյն ոգով:

Գերմանական «Պրանքֆուրթըր Ձայթունկ» թերթի երկարամեայ թղթակից Փոլ Վէյցը, որ քաջատեղեակ էր Օսմանեան կայսրութեան կեանքի տարրեր երեսներին, ուշադրաւ դիտողութիւններ ունի թուրքերի մասին: Նրա կեցուածքը ճշդելու համար նշենք որ նա գտնում էր որ Թալէաթը շատ կարող, ուղղամիտ, հայրենասէր եւ ազնիւ անձնաւորութիւն է: Այսպէս կարծող անհատը պնդում է. «Թուրքի մեծ խնդիրն այն է, որ նա չի կարող մի քանի ամսից աւելի հեռուն տեսնել: Գերմանացին նրան չի կարող մատնացոյց անել, որ նա կործանում է ինքն իրեն»: Անհեռատեսութիւնը մտային, իմացական թերութիւն է, անկազմակերպուածութեան հիմքերից մէկը: Անհեռատես թուրքի մտածողութիւնն ու գործունէութիւնը կործանեց մեծ կայսրութիւնը ու մեծամեծ վնասներ հասցրեց բազմազգ կայսրութեան ժողովրդներին: Փոլ Վէյցը աւելացրելով է. «Յաղթական թուրքի հետ դու ոչ մի բան անել չես կարող: Եթէ վաղը նրանք մեծ պարտութիւն կրեն, որեւէ բան կարող ես անել (նրանք պիտանի կը դառնան, Գ.Ն.)»²: Յաղթանակը, յաջողութիւնը գլխապատուոյս է տալիս թուրքին, հաւանաբար նրան մեծամտութեան, մեծապետական կեցուածքի պատճառով: Ցնցումը, պարտութիւնը նրան խելքի է բերում, կարգի է հրաւիրում: Բայց պատմութիւնը ցոյց է տալիս որ 17-րդ դարից մինչեւ 20-րդ դարի սկզբի նրա պարտութիւնները նրան խելքի չբերին: Միայն կայսրութեան կործանման ցնցումը որոշ ուղղումներ մտցրեց թուրքական կեանքում: Այս մէկն էլ թուրք մարդու ինքնատիպ իմացական ու հոգեբանական թերութիւնն է:

Գերմանացի թղթակիցը գերմանացիների վիճակը թուրքիայում համեմատել է մի մարդու հետ, որ փորձում է թելով ու ասեղով հիւսել, երբ թելը անընդհատ դուրս է գալիս եւ ինքը ստիպուած է սկսել նորից³: Ապարդիւն աշխատանք, երբ ստիպուած ես կրկնել նախորդ շըր-

1. Նոյնը, էջ 273:

2. Նոյնը, էջ 18, 446:

3. Նոյնը, էջ 447:

Չանը առանց նուաճումների արձանագրելու: Անհետատես, անկազմակերպ, ինքնագլուխ եւ մեծամտական հոգեբույժ կատարուող աշխատանքը այլ կերպ ընթանայ չէր կարող:

Երկրի վիճակը խտացուած ձեւով արտայայտուած է դեպքանի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Որքան աւելի շատ մէկը գրուցում է թաւէաթի ու միւսների հետ, այնքան նա աւելի է համոզուում, որ չկայ "երկրում" ունեցուածքի ապահովութիւն եւ չկայ արդարութիւն՝ ապահով լինելու համար»¹:

Որպէս բողոքի նշան իր պաշտօնից հրաժարուած է նաեւ երկրի կրօնապետը: Շէյխ ուլ Իսլամը հրաժարուել է սննդամթերքի պակասի, մետրեսէները լուսաւորութեան նախարարութեան ենթարկելու, Շերիաթի դատարանները արդարադատութեան նախարարութեան կցելու, եւ հայերի կոտորածի դէմ բողոքելու համար²: Բնական է որ այս եւ նման այլ պատճառների հետեւանքով ժողովուրդի մեծամասնութիւնը չէր սիրում երկրի նոր դեկափարութիւնը՝ Իթթիհատականներին:

Գերմանիոյ ծովուծի ներկայացուցիչ Հիւմաններ երկրի բնակչութիւնը բաժանում է երկու հակադիր մասի՝ «հին թուրքերի» եւ «նոր թուրքերի»: Վերջիններս հիմնականում քաղաքներում են ապրում եւ աւելի համակրում են Իթթիհատականներին, իսկ «հին թուրքերը» առաւելաբար գաւառաբնակ են եւ այնքան էլ հաշտ չեն նոր կարգերի հետ: Նա իշխանութիւնների կարեւոր խնդիրներից մէկը համարում է հսկողութեան տակ պահել «հին թուրքերին»: Վերաշարադրելով ծովուծի ներկայացուցիչի հետ իր ունեցած գրոյցը Մորկրնթաու գրում է. «Նա ընդունեց որ ինքը չի ցանկանում Վանկընհէյմի նման գնալ մինչեւ դերմանական բողոքները, եւ որ ինքը իսկապէս զգում է որ թուրքերը արդարացուած են հայերի կործանման (Չարդերի) հարցում՝ իրենց անվտանգութեան տեսանկիւնից: Հիւմանն ասաց որ ինքը փստահ է, որ հայերը ցանկանում են թուրքիայի իշխանութեան կործանումը: Նա նաեւ ասաց որ Պոլսից դուրս, ի բացառեալ Չմիւռնիայի եւ Պէյրութի նման մեծ քաղաքներից, ամէն մէկը "հին թուրք" է եւ ոչ ի նպաստ արդի կառավարութեան, եւ հետեւաբար վերջինս իր հնարաւորութեան սահմաններում եղած ամէն միջոց պէտք է գործադրի իրեն պաշտպանելու համար, եւ որ այդ թուրքերը մոլեռանդներ են»³: Այսպիսով, Իթթիհատական իշխանութեան նկատմամբ անբարեացակամ են տրամադրուած ոչ միայն հայերը, այլ նաեւ թուրքիայի բնակչութեան մեծ մասը, որոնցից պարտաւորուած է պաշտպանուել տիրող պետութիւնը:

Անկասկած վերոյիշեալ բոլոր գործօնները իրենց որոշիչ գերն են

1. Նոյնը, էջ 76:

2. Նոյնը, էջ 308, 311-312:

3. Նոյնը, էջ 76:

ունեցել թուրքիայի ազգութիւնների նկատմամբ մշակած քաղաքակա-
նութեան մէջ, թուրք-հայկական յարաբերութիւններում, հայասպա-
նութեան ծրագրաւորման ու գործադրման ընթացքում: Այդ գործօննե-
րը որոշիչ են եղել նաեւ թուրք մարդու, մանաւանդ իթիհատականնե-
րի անհատականութեան կերտման գործում:

Ե. ԹՈՒՐԲ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՏԸ ԵՒ ԿԱՍ- ԿԱԾԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ (PARANOIA)

Ինչպէս տեսանք, Օսմանեան Կայսրութեան գրեթէ իւրաքանչիւր
ասպարէզում, նախաեղեռնեան եւ եղեռնեան շրջաններում ակնյայտ են
անյաջողութեան մեծ հաւանականութիւններ: Մազից են կախուած եղել
երկրի ֆինանսները, միջազգային յարաբերութիւնները, բանակի վիճա-
կը, յաղթանակի հաւանականութիւնը, բանակի ու ժողովրդի մատակա-
րարումը, ներքին կայունութիւնն ու անգորրը: Չենք կարող անտեսել
ղեկավարութեան մէջ սուկայ յարաբերութիւնների ներքին լարուածու-
թիւնը: «Մի դիւանագէտ, — գրում է Մորկընթաու, — ասաց, որ իր տե-
ղեկութիւնների համաձայն թալէաթի ու էնվերի յարաբերութիւնները
լարուած են թւում: Էնվերը Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ դեսպաններին ա-
սել է որ հայերի նկատմամբ ծայրայեղ ձեռնարկումները թալէաթի
գործն է եւ որ ինքը դրանց համաձայն չի եղել: Սրանից բացի նկատելի
է որ թալէաթ գլխաւոր կառավարիչ է նշանակել իր կամակատարնե-
րին, ու նրանց ազդարարել է որ նրանք ուշադրութիւն պէտք չէ դար-
ձնեն Կոստանդնուպոլսից ստացուած որեւէ կարգադրութեան վրայ,
բացի իր հրամաններից: Սրա հետեւանքով նրանք այլ բաժանմունքնե-
րից ստացուած հրամանները անտեսում են»¹:

Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի պէյը Ամերիկայի դեսպանին յայտ-
նել է որ Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կազմակերպութեան շատ ան-
գամներ դէմ են եղել հայերի հետապնդումներին: Ինչպէս տեսանք,
փոխարքայ դարձած Ճեմալից զգուշանում էին էնվերն ու թալէաթը: 11
Օգոստոսի, 1914 թ., Մորկընթաու իր օրագրում գրում է. «Զրոյցներ են
չրջում էնվերի պետական յեղաշրջման մասին»: Այս նշանակում է որ
կառավարող եռեակի յարաբերութիւնները արդիւնաւէտ չէին, լար-
ուած էին: Թալէաթ՝ շրջապատի մարդկանց սիրաշահելու համար, հա-
ճոյանում էր, բայց չունէր անհրաժեշտ կորովը: Իսկ էնվերն իրեն
պատկերացնում էր իբրեւ նոր ժամանակների Նափոլէոն, ու ձգտում էր
դառնալ Առաջին Կոնսուլ»²:

Ուշադրաւ է 23 Փետրուարի, 1915 թ., Պոլսոյ գիշերային ցոյցի ու

1. Նոյնը, էջ 285:

2. Նոյնը, էջ 327, 89-90, 172, 88, 179:

դրա մեկնաբանութեան մասին Մորկրնթաուի գրածը. «Կէս գիշերին, պատերազմի դէմ բողոքող բազմաթիւ խմորատիպ ծանուցագրեր բաժանուեցին Պոլսում: Զրոյցները ասում են որ նրանք ուզում են նախագոչազնել թալէաթին»: Իսկ 28 Յունուարի, 1915 թ., նա օրագրում գրել է. «Զրոյցները իտացել են: Այստեղ ճեմալին են սպասում, վախենում են Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կազմակերպութեան դէմ սպասուող յարձակման ակնկալութիւնից: Ուրիշներ ասում են որ նրանք վախենում են ժողովրդական բնդվզումներից: Վախենում են, որ եթէ զանգուածները յայտնաբերեն իրենց (Իթթիհատականների) թուլութիւնը, ապա կարող է ցանկանան փոխել կառավարութիւնը: Լուրեր տարածւում են որ աւելի քան 100,000 զինուորներ կորած են Կովկասում»¹:

Այս վիճակում ապստամբութիւնը նկատուում է իրաւ հնարաւորութիւն: Դեռ 28 Դեկտեմբերի, 1914 թ., թուրքական իշխանութիւնները ներքին ապստամբութիւնից աւելի էին վախենում, քան թշնամիների կողմից երկրի ծովափնեայ շրջանների ու Տարտանէլի ումրակոծումներից: Ամերիկայի դեսպան Մորկրնթաու այդ նկատելով, գրում է իր օրագրում. «Պետիր (Պոլսոյ օստիկանապետը, Գ.Խ.) բոլոր անգործ երիտասարդներին հեռացնում է (քաղաքից), վախենալով որ նրանք կը միանան Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն Կոմիտէի դէմ ըմբոստութեան: Ես կարծում եմ որ նրանք այնքան են վախենում դրանից, որքան ումրակոծումներից: Կան [քաղաքում] լուկ յիսուն իսկապէս կարեւոր Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն խմբի մարդիկ»²: Ուշագրաւ է այստեղ երկու հանգամանք: Նախ խօսուում է երիտասարդների ապստամբութեան մասին, որոնք զօրակոչուած պէտք է լինէին: Ուրեմն սաբանակից դուրս մնացածների, արտօնեալների մասին է: Երկրորդ, Մորկրնթաու չի նշում հաւանական ապստամբների ազգային կամ կրօնական պատկանելիութեան մասին: Հաւանաբար նա նկատի ունի հակա-Իթթիհատական համընդհանուր մի շարժում: Յիշենք, որ որպէս բողոքի արտայայտութիւն, հրաժարական էր տուել Շէյխ ուլ Իսլամը:

Ամերիկայի դեսպան Հենրի Մորկրնթաու 18 Հոկտեմբերի, 1915 թ. անում է հետեւեալ ուշագրաւ եզրակացութիւնը. «Նրանք՝ թուրքերը, գիտակցում են իրենց վիճակի անյուսալիութիւնը եւ կոււում են համապատասխանաբար»³:

Նման պարագաներում, որոշ անհատներ, մանաւանդ ղեկավարներ եւ յատկապէս բռնակալ ղեկավարներ, դառնում են կասկածամիտ, տառապում են ընկճուածութեամբ, հալածախտով (paranoia): Սոյն հոգե-

1. Նոյնը, էջ 184, 173:

2. Նոյնը, էջ 158:

3. Նոյնը, էջ 360:

բանական վիճակում անհատը կամ ունենում է կայուն, անփոփոխ, համակարգուած, տրամաբանական կառույց ունեցող պատրանքներ (մեծամասամբ կապուած այն մտքի կամ զգացումի հետ, որ մարդիկ ցանկանում են իրեն վնասել) եւ կամ էլ կեղծ համոզմունքներ, որոնք մեծամասամբ առնչուած են հալածանքի ու մեծամտութեան հետ: Վերջին դէպքում անհատը իրեն նկատում է խիստ կարեւոր առաքելութեամբ շնորհուած ու վսեմացուած մէկը: Նման հոգեբանական յատկութիւններ ունեցողները իրար հետ անկապ կամ արտաքինապէս կապուած երեւոյթները իրար հիւսելով ստեղծում են դաւադրութեան տեսութիւններ, պատրանքներ: Իթթիհատական ղեկավարութեան մօտ նկատելի է այդ երկու երեսների համադրութիւնը:

Իթթիհատականները Երիտասարդ Թուրքերի միւս այլ խմբերի ու կազմակերպութիւնների հետ պայքարեցին սուլթանականութեան դէմ եւ յեղափոխութեան համար: Բայց նրանք դաւաճանեցին ինչպէս յեղափոխականը, այնպէս էլ իրենց թուրք եւ այլ ազգերի (արաբ, ալպան, պուլկար, յոյն, հայ) գինակիցներին: Տարսոնի Գոյէճի նախագահ Վ.Եր. Դոկա. Թոմաս Քրիստին իրազեկ էր որ Իթթիհատականները, որպէս գինակից հայերին, իրենք էին բաժանել զէնքերն ու սազմամթերքը: Նրանք լաւ գիտէին դրանց տեղը եւ դրանք գտնում էին, հայերին դաւաճանութեան մէջ ամբաստանելու համար: Նրանք՝ Իթթիհատականները, այդ պատճառով էլ բնական էին համարում, որ ուրիշներն էլ իրենց կարող են կամ պիտի դաւաճանեն: Դրա համար էլ, ինչպէս տեսանք, Թալէաթը, կազմակերպութիւնների դէմ սանձադերձած քաղաքականութիւնը արդարացնելիս, շեշտում էր որ ինքը յեղափոխական է եղել եւ գիտի թէ այլատիպ կազմակերպութիւնները ինչեր կարող են անել: Պատահական չէ, որ Մորկընթաու նկատում է. «Նրանք ոչ մէկի չեն վստահում»¹:

Ինչպէս նկատեցինք, Իթթիհատական ղեկավարները ամէն տեղ ապստամբութիւն էին տեսնում կամ փնտռում: Մեծ դիւանագէտը ցոյց տուեց, որ նրանք տեսնում էին հիմնականում հրեք տեսակի ապստամբութիւններ, ժողովրդական, գինակիցների եւ հակառակորդների: Իրենց համարելով թշնամիներով շրջապատուած՝ նրանք դառնում էին գերզգայուն, պոռթկումների ու ծայրայեղութիւնների ընդունակ, աններող, անպիջող: Նրանց այդպիսի վարքը սաստկանում էր, քանի որ նրանք համոզուած էին որ այդպիսով այդ մարդիկը թոյլ չէին տալիս որ Թուրքիայի փրկութեան իրենց վստահուած գործը յաջողութեամբ աւարտի: Իրենք իրենց տուած «սուրբ առաքելութիւնը» համարում էին ուղղել անցեալի սխալները, վերականգնել կորսուած տարածքներն ու հեղինակութիւնը, երկիրը մաքրել այն տարրերից, որոնք նպաստել

1. Նոյնը, էջ 279, 195:

են Թուրքիայի անկմանը: Ազգային նման «վեհ» առաքելութիւնը իրագործելու ճանապարհին նրանք ոտնահարում էին բոլոր բարոյական նորմերը, ազգային ու միջազգային օրէնքները: Նրանք ղեկավարւում էին «Նպատակը արդարացնում է միջոցը» սկզբունքով: Քանի ծուռ կանոնով ուղիղ գիծ հնարաւոր չէ քաշել, նրանք կորցրին եղածը, բայց պատմութիւնից չսովորեցին, կամ մեծ բարեկամների օգնութեամբ, պատմութիւնը ծուռ կարգացին:

Ա.Մ. Նահանգների Պոլսոյ դեսպան Հենրի Մորկընթաուի Կալիֆոռնի (Տարտանէլի) պատերազմի քաղաքական ու գաղափարական մեկնարանութիւնը մեզ տալիս է նաեւ Թուրքիոյ ղեկավարների մտածողութեան ու հարցերի նկատմամբ հիւանդագին մօտեցում մշակելու եղանակին խորքը:

25-26 Օգոստոսի, 1914 թ., Էնվերի օգնական Քիազիմ պէյը, Զմիւռնիայի նահանգապետ գեներալ Ռահմի պէյը եւ Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհէյմը յայտնում են այն գաղափարը, որ Զմիւռնիան ու Պոլիսը Թուրքիան կը հրկիզի կամ կ'աւերի, եթէ Դաշնակիցները փորձեն գրաւել քաղաքները:

22 Փետրուարի, 1915 թ. մինչեւ 3 Մարտի, 1918 թ., Թուրքերը տեփրեսիայի մէջ են Պոլսի ճակատագրի անորոշութեան պատճառով: Մտածում են այն քանդել կամ հրկիզել, բայց քրիստոնեաներին չյանձնել:

3 Մարտի, 1915 թ., Էնվերը նշում է որ իրենք կարող են Դաշնակիցներին հեռու պահել Պոլսից: Նա պնդում է որ Պոլսոյ կորուստը Թուրքիայի պարտութիւն չի նշանակում:

4 Մարտի, 1915 թ., Էնվերը պնդում է որ ինքը վախ չունի որ Թըշնամին կարող է մտնել Պոլիս:

17 Ապրիլի, 1915 թ., Թալէաթը Քալուշէին տեղեկացնում է որ ռուսական ընկերակցութիւնը ռուսներ է պատրաստել, որպէսզի գրանք հայերին ուղարկի Պոլսում օգտագործելու համար:

28 Ապրիլի, 1915 թ., Էնվերը Մորկընթաուին ասել է որ հայերը ռուսք են օգտագործել հանրային վայրերում, նամակատան դէմ: Թուրքերը վախեցիլ են որ հայերը նոյնը կարող են անել Պոլսում: Հետեւաբար, եզրակացրել է Էնվերը, որ իրենք որոշել են հայ երեւելիներին ուղարկել Այանջիք, որտեղ նրանք արգելակուած են չարիք կատարելուց':

Այս մի դասական օրինակ է, որ բացայայտում է այն իրողութիւնը թէ ինչպէս հալածախտով ու կասկածամտութեամբ տառապող մարդը կարող է իր սեփական գաղափարները, ծրագրերը, մտադրութիւնները վերապրիլ ուրիշին ու ըստ գրա ղեկավարել իր վարքը: Երբ իրաւ էր Դաշնակիցների կողմից Պոլիսն ու Զմիւռնիան գրաւելու վտանգը,

Թուրքերը մտածում էին այդ քաղաքները հրկիզելու եւ կործանելու մասին: Երբ այդ վտանգը վերացաւ, նրանք սկսեցին հայերին ամբաստանել այն մեծ քաղաքները պայթեցնելու ու հրկիզելու յանցանքով:

Իթիթիհատական բռնակալ ղեկավարների ներքին դրդապատճառների մէջ դժուար չէր նկատել ի վնաս ուրիշի կիրառուած ուժի շարաշահում, չարի ու բարու միջեւ տարբերակներու թուլութիւն: Նրանք ղեկավարուում էին՝ «ճիշդ է այն, ինչ ծառայում է իմ շահերին» սկզբունքով: Նրանց վարքում նկատելի էր անհատականութեան թուլութեան, չհիմնաւորուած յարմարութեան ուղակիանութեան եւ բացասական նախապաշարումների ինքնատիպ մի համադրութիւն:

Չանգուածներին իրենց ենթարկելու, իրենց շուրջ հաւաքագրելու ու իրենց ծրագրի կատարածուն դարձնելու համար օսմանեան ղեկավարութիւնը բացի բռնութեան տարրեր ձեւերից ու խաբէութիւնից գործ էր դնում նաեւ դադափարական լծակներ: Իրանց թուում, ինչպէս տեսանք նախորդ էջերում, առանձնանում էին կորսուած տարածքները վերագրաւելու միջոցով Մեծ Թուրքիա կերտելու, թուրանական մեծ կայսրութիւն ստեղծելու, իսլամական աշխարհը փրկելու, իսլամական աշխարհում թուրքերի յատուկ առաքելութեան մասին գաղափարները: Թուրք բնակչութեան մեծամասնութիւնը հաւատալով այդ երազներին՝ մասնակցեց Իթիթիհատականների հայաջինջ քաղաքականութեան: Քիւրտ ղեկավարութեանը նա խաբեց՝ ասելով որ իբր հայերը ծրագրում են գրաւել նրանց բնակեցրած վայրերը, դրանք վերցնելով ստեղծել հայկական պետութիւն կամ ինքնավարութիւն, գրաւել քրտերի ունեցուածքը եւ սպաննել իրենց: Հետեւաբար, խորհուրդ էր տրւում պաշտպանել կառավարութեան հակահայ ծրագիրը: Համագործակցութեան համար կառավարութիւնը նրանց խոստացաւ համապատասխան վարձատրութիւն: Քիւրտ ցեղապետների զգալի մասը հաւատաց նրանց ու նպաստեց թուրքերի հայասպան գործին: Շուտով, մի քանի տարի անց, թուրքերը ծաւալեցին հակաքրտական արշաւը, որ շարունակուում է մինչեւ օրս:

Թուրքական պետութեան գաղափարական ու ռազմավարական մեքենան իր թուրք եւ իսլամ բնակչութեանը ձգտեց համոզել որ նրշուած նպատակների, իտէալների ու երազների իրականացմանը խանգարում են քրիստոնեաներն ու հրեաները՝ ի մասնաւորի հայերը, պուլկարները, յոյները: Նրանց «վնասազերծումը», «չէզոքացումը» նրանք նկատեցին ազգային-հայրենասիրական ու կրօնական առաջնահերթ խնդիր: Թուրքական ռազմավարութիւնը մի կողմից թուրքի գիտակցութեան մէջ արմատաւորեց կեղծ երազանքներ, անիրապաշտ ծրագրեր ու ազգայնամոլական ծայրայեղ զգացումներ, եւ միւս կողմից մատնանշեց իրենց ազգային թշնամուն՝ ոչնչացման թիրախին եւ սկսեց վերջինիս առանձնացնել, այլակերպել, ամբաստանել, մեղադրել ու սե-

ւացնել: Այսպիսով իթթիհատական Թուրքիան, առանց դատի ու դատաստանի, ապացուցուած, հիմնաւորուած համարեց իր դադտնի ժողովներում տուած վճիռը՝ բռնագաղթի ենթարկել, կոտորել ու ջարդել հայերին:

Յեղասպանութեան մղող անհատական ու հաւաքական մեխանիզմների ընձեռած հնարաւորութիւնները իրականութիւն դարձան Թուրքիայում, քանի որ այդ երկրի ընկերային ու քաղաքական կառոյցները ստեղծել են նպաստաւոր պայմաններ: Ամբողջատիրութիւնը, բռնապետութիւնը, կամայականութիւնը, համատարած ահաբեկչութիւնը, տիրող ընկերային շերտաւորումները, խտրականութիւնը, իրաւազրկումը, ազգամիջեան ու կրօնական յարաբերութիւնների լարուածութիւնը պարարտ հող էին ստեղծել Յեղասպանութեան ու նման բռնարարքների ծաւալման համար:

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

ՓՐԿՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԻ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ

Միշտ չէ որ ցեղասպանական արարքի կամ արարքնիրի դադարեցման զուգահեռ դադարում է նաեւ ցեղասպանութիւնը: Այն շարունակւում է մարդկանց հոգեկան, իմացական ու մշակութային աշխարհում: Այդ շարունակութիւնը՝ հոգեխոցութիւնը (trauma), յաճախ նուազ ազիտաբեր, բարդ ու ծանր չէ, քան բուն ինքը արարքը:

19-րդ դարի վերջերին եւ 20-րդ դարի սկիզբներին ուսումնասիրութեան առարկայ էին միայն մարմնական (ֆիզիքական) խոցերը: Նոյնիսկ չէին ընդունում հոգեկան եւ իմացական խոցերի գոյութիւնը: Դրանք մասնագիտական ուսումնասիրութեան առարկայ սկսեցին դառնալ 20-րդ դարի երկրորդ տասնամեակում Սիկմանտ Ֆրէյտի եւ Ժողէֆ Պրէուրի կողմից (հիւանդ Աննայի դէպքը): Հետեւաբար, հայկական կոտորածների առաջացրած հոգեխոցութիւնը ժամանակին (1895-1897, 1908-1909, 1915-1923 թթ.) անմիջական հոգեբանական ուսումնասիրութեան չեն ենթարկուել: Բայց դէպքերը ենթարկելով յետադարձ ուսումնասիրութեան, վերջին տարիների դիտական տուեալների լոյսի տակ կարող ենք անել որոշակի եզրակացութիւններ:

Հոգեխոցութիւնը յարաբերութիւնների ընթացքում առաջացած մի որեւէ երեւոյթ է, հիմնականում անսովոր, որ վնասում է մարդու մարմինին, հոգեկան ու իմացական աշխարհին, նրա անհատականութեան, ընդհանրապէս նրա կենսագործունէութեան, յարաբերութիւնների կառոյցին՝ առաջացնելով շեղումներ, բարդոյթներ ու հիւանդագին վիճակներ:

Ոչ բոլոր բացասական, ցաւակիր, ցնցիչ ու անսովոր երեւոյթներն են հոգեխոցութեան հետեւանքներ թողնում, քանի որ անհատը, ըստ իր անցեալի փորձառութեան, անհատականութեան եւ ընկերային կազմա-

1. Հոգեկան խոց եզրի փոխարէն վշտախա հայերէն բառի օգտագործումը հաւանաբար նպաստէ հիւանդութեան ճշգրիտ բնորոշման:

կերպուածութեան մակարդակի, ներքին դիմադրողականութեան նախապատրաստուածութեան, ունակ է դիմագրաւել ու յաղթահարել հոգեխոցումներ առաջացնող շատ երեւոյթներ: Հոգեխոցութիւնը փաստօրէն այն բացասական երեւոյթն ու նրա ներգործութիւնն է, որ մնում է չյաղթահարուած անհատի կողմից: Այս իմաստով, կարելի է արձանագրել որ թուրքական կառավարութեան կողմից կազմակերպուած եւ հայերի նկատմամբ գործադրուած հալածանքները, բռնութիւնները, բռնագաղթն ու Յեղասպանութիւնը կարող էին թողնել շատ աւելի ահաւոր հոգեխոցութեան հետեւանքներ, եթէ հայերը չունենային համապատասխան պաշտպանութեան լծակներ: Աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր կոտորուեցին: Հարիւր հազարաւորներ մահուան ճանապարհներից անցնելուց յետոյ հանգրուանեցին այլ երկրներում՝ կորցրելով հարազատներին, ունեցուածք, եկեղեցի, դպրոց ու հայրենիք: Որբացած մանուկներ վերցուեցին քրտերի, արաբների ու թուրքերի կողմից, ու հրաշքով միացան իրենց հարազատներին: Կոտորածներից յետոյ մատերի վրայ կարելի էր հաշուել լրիւ կազմով ընտանիքների թիւը: Այս բոլոր տառապանքներից ու դժուարութիւններից յետոյ, հայերը իրենց ապաստան տուած նոր երկրներում շուտով կազմակերպուեցին ու զգալի նուաճումներ արձանագրեցին առանց հոգեկան ու իմացական այլակարգ բարդ վիճակներ ունենալու: Այսպիսի արդիւնքում անհնարին է անտեսել Յեղասպանութեան հայ մնացորդացին հիւրընկալող երկրների (արաբական, Յունաստան, Պուլկարիա, Իուժմանիա, Ֆրանսա, Ա.Մ. Նահանգներ, Արժանթին, եւ այլն) դերը, արտերկրի հայերի ջանքերը, միջազգային բարեգործական կազմակերպութիւնների նուիրումը:

Հոգեխոցութիւնների ուժգնութիւնն ու երկարատեւութիւնը պայմանաւորուած է նաեւ ցեղասպանութեան ակնկալութիւնից: Ինչքան այն քիչ հաւանական ու ակնկալելի է, այնքան հոգեխոցութիւնը ուժեղ է ու երկարատեւ: Մի կողմից, թուրքերի կողմից ցեղասպանական արարքը սպասելի էր, քանի որ թուրքերը կազմակերպել էին այլ ժողովուրդների կոտորածներ: Նրանք կազմակերպել էին հայերի տեղական կոտորածներ 1895-1897 եւ 1909 թուականներին: 1913 թ. հայերը ըզգում էին հակահայկական քաղաքականութեան սաստկացումը: Միւս կողմից, թուրքական իշխանութիւնը յայտարարում էր որ հայերը իր ամենից նուիրուած ու հաւատարիմ հպատակներն են, որ ինքը պատժել է միայն առանձին օրինազանց հայերին: Բայց խիստ անսպասելի էր որ 1915 թ. սկսած կոտորածը, Յեղասպանութիւնը, կարող է այդքան համատարած լինել ու բոլոր մանրամասնութիւններով ծրագրուած: Աւելին. հայերի համար անակնկալ էր որ իրենց հետ տարիներով հարեւանութիւն արած, հաց կիսած, գործնական առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ եղած ու իրար վստահած թուրքերն ու քրտերը կարող են

իրենց սպաննել, իրենց կանանց առեւանգել ու բռնաբարել, իրենց երեխաները առեւանգել ու իրենց ունեցուածքը թալանել: Եթէ չլինէին նշուած գործօնները, Յեղասպանութեան Հոգեխոցութիւնը կարող էր աւելի նուազ լինէր:

Յեղասպանական արարքին յաջորդող այդ վիճակի բարդութիւններն ու վնասները ուղիղ համեմատական են ցեղասպանի եւ զոհի միջեւ հաստատուած յարաբերութիւնների յետագայ ընթացքին: Եթէ երկուսի միջեւ հաստատուում է զիջողականութեան, ներողամտութեան, իրաւ հաշտութեան միջնորոտ, որ առաջին հերթին կապուած է ցեղասպանի կեցուածքից, երբ վերջինս ընդունում է իր սխալը, ներողութիւն հայցում, համապատասխան հատուցում կատարում հասցրած վնասների համար, ապա ցեղասպանութեան յաջորդող Հոգեխոցութեան վիճակը միտում ունի աւելի մեղմ, անվնաս ու թեթեւ լինելու, եթէ հանդէս չգան լրացուցիչ գրգռիչ գործօններ: Այս պատկերը մենք նկատում ենք Գերմանիայի պետութեան ու ժողովուրդի ցուցաբերած քաղաքակիրթ ու մարդասիրական կեցուածքի մէջ:

Երբ ցեղասպանը, այս դէպքում՝ թուրք պետութիւնն ու ժողովուրդը, չի ընդունում իր ոճիրը, ներողութիւն չի խնդրում ու համապատասխան հատուցում չի անում, ապա զոհի մօտ, այս դէպքում՝ հայերի մօտ, նկատելի են դառնում Հոգեխոցութեան այնպիսի երեւոյթներ, որոնք կապուած են ատելութեան, վրիժառութեան, մարդասիրական արժէքների նկատմամբ հաւատի նուազեցման, ու իր նկատմամբ թոյլ տրուած անարդարութեան միջազգային ճանաչման հետ: Այդ իմացական ու հոգեբանական վիճակները իրենց զգալ են տալիս զոհի ողջ գործունէութիւնների ու յարաբերութիւնների կառոյցում ու դառնում կայուն մտասեւեռում: Եթէ ժամանակի ընթացքում հայերի մօտ վրիժառական զգացումները նուազում ու թուլանում են, ապա աւելի ու աւելի ուժեղանում է ցեղասպանութեան, արդարութեան ընդունման համար մղուող պայքարը: Յեղասպանութեան ուրացումը առաջնորդում է դէպի երեւոյթի շարունակութիւն, կրկնում: Հայը ամէն օր ապրում է ողբերգութիւնը, քանի որ թուրքը այն ուրանում է:

Ինչպէս բոլոր յարաբերութիւններում ու վիճակներում, այս դէպքում եւս մարդ գործի է դնում որոշակի պաշտպանողական մեխանիզմներ: Դրանց շարքում կարելի է նշել ողբալը: Հաւաքաբար կամ անհատաբար ողբալով Հոգեխոցութեան ենթարկուածները վերյիշում են դէպքերը, որ նպաստում է Հոգեխոցութեան վիճակի լարուածութեան նուազեցման: Պատահական չէ, որ Եդեոնի դէպքերի յիշատակումը սկզբնական շրջանում առաւելաբար կատարւում էր եկեղեցիներում կամ պաշտամունքի պահերին: Գործում է նաեւ դրա նկատմամբ հակառակ միտում ունեցող մի այլ պաշտպանողական մեխանիզմ՝ անհատական ուրացումը: Անհատը ներքին մի ուժեղ մղումով հրաժարւում

է յիշել իր հետ կատարուածը: Նա ամէն կերպ աշխատում է այն մտա-
նալ կամ ուրանալ, եւ այդպիսով հոգեբանականօրէն ջնջելով անցեալի
այդ դէպքը իրեն հանգիստ է զգում: Մայրս, օրինակի համար, այդպէս
էր դիմադրաւում իր ապրած, տեսած ցեղասպանութիւնը: Մեր համա-
տեղ կեանքի ընթացքում ինձ յաջողուեց լոկ մի անգամ պատմել տալ
իր հետ կատարուածի մասին: Հօրաքոյրս հակառակ տիպին էր պատ-
կանում: Նա յաճախակի պատմում էր այդ մասին նորանոր մանրա-
մասնութիւններ աւելցնելով:

Ցեղասպանութիւնը անմարդկային, անտրամաբանական ու քա-
ղաքակրթութեան զարգացման ընթացքին հակադրուող մի բացասա-
կան երեւոյթ է: Բայց ցեղասպանը ձգտում է տարբեր փաստարկներով
հիմնաւորել իր այդ քայլը եւ այդպիսով այն արդարացնել: Պատմու-
թիւնը, սակայն, վերջին հաշուով ապացուցում է որ անընդունելի ու սը-
խալ են այդ բոլոր բացատրութիւններն ու արդարացումները: Անհնա-
րին է հիմնաւորել ցեղասպանութիւնը: Զոհն իր հերթին հարց է տալիս,
թէ արդեօք իր զոհաբերութիւնը որեւէ իմաստ ու արժէք ունեցե՞լ է
կամ ունի՞: Նա, որոշ իմաստով, ձգտում է իմաստ գտնել հազարաւոր
մարդկանց մահուան ու տառապանքի մէջ: Ինչո՞ւ: Կարո՞ղ էին ար-
դեօք հրեաները խուսափել ցեղասպանութիւնից, եթէ փրկուէին իրենց
ազգութիւնից կամ իրենց կրօնից: Կարո՞ղ էին արդեօք հայերը զերծ
մնալ ցեղասպանութիւնից, եթէ համաձայնուէին ապրել ոչ թէ իրենց
հայրենիքում, այլ այլուր, ապրէին ոչ թէ իբրեւ հայ, այլ իբրեւ թուրք,
ապրէին ոչ իբրեւ քրիստոնեայ, այլ իբրեւ այլադաւան: Կարո՞ղ էին
հայերը հրաժարուել ազատ ապրելուց ու համաձայնուէին յաւերժ ըստ-
րուկ եւ հպատակ մնալ: Հայր չի կարողացել ու չի կարողանում դրա-
կան պատասխան տալ այդ հարցերին: Նման հարցերին մերժողական
պատասխան են տուել յոյները, պուլկարները, ռումանացիները, հուն-
գարացիները, ալպանացիները, արաբները, սլաւները, իտալացիները,
դերմանացիները եւ այլ ազգեր: Ցեղասպանութեան զոհ հայը իմաս-
տաւորում է իր զոհաբերութիւնը: Նա գտնում է որ դա մարդկային ի-
րաւունքի համար է, դա իբրեւ հայ ապրելու իրաւունքի համար է, դա
իբրեւ քրիստոնեայ ապրելու իրաւունքի համար է, դա ազատ ապրելու
իրաւունքի համար է: Այդպիսով, նա ոչ միայն յաղթահարում է հոգե-
խոցութիւնը, այլեւ իր հիմնաւորումով հաստատում է արժէքների հա-
րուստ մի համակարգ, արժէքների մի աւանդութիւն, որին պէտք է հե-
տեւեն սերունդներ: Դրանք դառնում են զոհերի կենդանի պատգամը:
Դա ինքնատիպօրէն հաստատում է «մահ իմացեալ անմահութիւն է»
գրոյթը:

Պատահական չէ որ ցեղասպանութեան զոհերին ժողովուրդը նա-
խընարում է համարել նահատակներ՝ վեհ գաղափարի, նպատակի ու
գործի համար անմահացածներ: Պատահական չէ որ հրեաները նա-

խընտրում են օգտագործել ողջակիզում եզրը, որ գալիս է գոհասեղանի վրայ գոհը վառելու հին սովորութիւնից: Զոհին որպէս նահատակ ընդունելով, ցեղասպանից փրկուածները ոչ միայն յաղթահարում են իրենց սպասող սոսկալի հոգեկան ու իմացական խոցը, այլև սրբացրնում ու անմահացնում գոհերի յիշատակը:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԿՈՐԾԱՆԻՉ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՁԷՉՈՔԱՅՆՈՂ ԳՈՐԾՕՆՆԵՐԸ

Մարդկային հոգեբանութեան վրայ որեւէ մի երեւոյթի ազդեցութիւնը պայմանաւորուած է ոչ միայն ներգործող երեւոյթի առանձնա-յատկութեամբ, այլև ներգործման ենթակայի վիճակով:

Հայերն ունեցան ընտրութեան հնարաւորութիւն, եւ նրանք ընտրեցին այն բնական ու մարդկային ուղին, որի նկատմամբ թուրքերը պատրաստ էին ցուցաբերել ամենաբարբարոսական վերաբերմունքը:

Հայերին առաջարկուեց ազգափոխ ու դաւանափոխ դառնալ, այսինքն՝ թրքանալ: Եթէ բոլոր Հայերը թուրք դառնային (բռնի ուժով), ապա կը վերանային հայու հետ կապուած բոլոր քաղաքական, տնտեսական, դիւանագիտական, ընկերային, մշակութային ու տարածքային խնդիրները: Հայերը մերժեցին առաջարկուած տարբերակը, եւ որոշեցին ապրել իբրեւ հայ, իբրեւ Հայ Եկեղեցու զաւակ: Աստիճանաբար թուրքերը՝ ուժեղացրին իրաւազրկումը, կեղեքումը, ձուլումը, բռնագաղթը եւ ջարդը, այն յոյսով որ Հայերը տեղի կը տան: Զստացուեց:

Հայ կազմակերպութիւնների քաղաքական պայքարի փորձը դըպրոց դարձաւ հակասուլթանական թուրք կազմակերպութիւններին: Վերջիններս հայերի եւ այլ ազգերի յեղափոխական ուժերի հետ դաշնակցած գրաւեցին իշխանութիւնը: Նրանք յայտարարեցին որ դրանով աւարտուում է իրենց յեղափոխական առաքելութիւնը: Նոյնը առաջարկեցին հայերին: Յոյները, պուլկարները, սլաւոնները, արաբները, ալպանները, հայերը եւ շատ ուրիշներ որոշեցին շարունակել յեղափոխական բարեփոխումների ընթացքը:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կազմակերպութիւնը իր առաջ ծառայած հարցերի լուծման հիմնական միջոցը համարեց երկրի ռազմականացումը (միլիթարիզմը) եւ պատերազմը: Նա յոյս ունէր պատերազմի միջոցով վերականգնել կորսուածը եւ բուժել վէրքերը: Հայերին առաջարկեցին պաշտպանել ռազմատենչական գիծը: Վերջիններս ապացուցեցին որ պատերազմը կործանարար կը լինի կայսրութեան համար, ու կարող է հասցնել մինչեւ նրա տապալմանը: Հայերն առաջարկեցին զարկ տալ արդիւնաբերութեան, միջազգային առեւտրին, արդիականացման ընթացքին: Ազգայնամոլ թուրքիան այն քայլը համար-

րեց դաւաճանութիւն: Դրական ընտրութիւն կատարեցին Հայերը: Թուրքերը շարդով, ցեղասպանութեամբ որոշեցին «պատժել» Հայերին: Հայը ակնկալուածից աւելի նուազ ցնցուեց, քանի որ գիտակցական ընտրութիւն էր կատարել եւ ցուցաբերել խիստ մարդասիրական կեց-
ուածք:

Աւելի քան հինգ դար, Հայերը պայքարեցին իրենց ազգային պե-
տականութեան վերականգնման համար: Ամէն ինչ ուղղուած էր դէպի
այդ նպատակի իրագործումը: Վերջապէս, 1918 թ. Մայիսին այդ երազը
դարձաւ իրականութիւն: Երբ Հայը կորցրել էր իր կէսից աւելին, երբ
Հայկական տարածքների մեծ մասը մնացել էր անհայ, երբ Հայը սրբի-
ւուած էր աշխարհի չորս կողմերում, նա վերականգնեց իր ազգային
պետականութիւնը:

Հայերին իոստացուեց նաեւ Կիլիկիայում ունենալ ազգային օ-
ճախ՝ Փրանսական հովանաւորութեան տակ:

Հայկական պետականութեան փաստը՝ որպէս օգոնայի պաշտպան
չերտ, չէզոքացրեց ցեղասպանութեան կործանարար հոգեբանական ոյ-
ժը:

Նուազ հակաթրոմաթիկ նշանակութիւն չունեցաւ նաեւ այն Հան-
գամանքը, որ Յեղասպանութեան ընթացքում եւ յետոյ, մինչեւ 1921 թ.
գարունը, Հայերը ծաւալեցին հերոսական ինքնապաշտպանութիւն:
Այդ պայքարը նրանց մէջ ամրապնդեց հերոսին բնորոշ հոգեբանական
գծեր: 1915 թ. հերոսաբար պայքարեցին Վանի, Տարօնի գաւառների,
Շապին-Գարահիսարի, Մուսա Լերան, Եդեսիայի, Եոզղաթի, Զէյթունի
եւ այլ բնակավայրերի Հայերը: Պատերազմի աւարտից յետոյ, երբ իրա-
կանացուել էր ցեղասպանութեան ծրագրի հիմնական մասը, Հայ ժողո-
վուրդը կարողացաւ իր բոլոր ուժերը հաւաքել ու յաղթական ինքնա-
պաշտպանողական մարտեր մղել Բաշ Ապարանում, Ղարաքիլիսայում
եւ Սարգարապատում: Կիլիկահայերը վերադառնալով իրենց քաղաք-
ներն ու գիւղերը, նորից Կիլիկիայի տնտեսական ու մշակութային
կեանքը վերցրին իրենց ձեռքը: Երբ թուրքերը փորձեցին շուռ տալ
պատմութեան անիւր, Հայերը յաղթական ինքնապաշտպանողական
կռիւներ մղեցին Այնթապում, Հաճընում, Ատանայում, Մարաշում, Գի-
լիսում, Եդեսիայում եւ այլ վայրերում: Եթէ նրանց չսպառնար Փրան-
սական հրամանատարութիւնը, Կիլիկիայի վրայ մինչեւ այսօր կը ծա-
ծանէր Հայկական դրօշը: Պայքարի ու հերոսութեան սգին Հայուն փրը-
կեցին հոգեբանական մի շարք խաթարումներից:

Պատերազմի ընթացքում եւ դրանից յետոյ մեծ նուիրումով աշ-
խատեցին Հայ գաղթօճախները, ի մասնաւորի Ամերիկայում, Ֆրանսա-
յում, Եգիպտոսում, Անգլիայում եւ նոյնիսկ Հարաւային Ամերիկայում,
Պուլկարիայում, Իտալիայում, Գերմանիայում, Զուիցերիայում, Հընդ-
կաստանում եւ այլուր: Նրանք աշխատանքի լծեցին բոլոր իրենց օտար

բարեկամներին: Ստեղծուեցին հայութեան բարեկամութեան, աջակցող, բարեխնամ, որբախնամ կազմակերպութիւններ: Արտերկիրը տէր կանգնեց «երկրի» հայութեան: Նրանց նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը սնեց նրանց մարմինն ու հոգին, եւ գգայիօրէն կանգնեցրեց հոգեկան մի շարք խաթարուածներ: Հայը իրեն մենակ ու լքուած չգգաց:

Հայ կեանքը ունէր կազմակերպող հաստատութիւններ: Նրանք գործում էին ինչպէս «երկրում», այնպէս էլ «արտերկրում»: Երբ «երկրի» կեանքը խաթարուեց, երբ այնտեղ տիրեց քաոսը, «արտերկրի» կազմակերպութիւնները շարունակեցին գործել ու կազմակերպել հայ կեանքը: Հայկական եկեղեցիները, հայ բարեգործական, կրթական, մշակութային, հայրենակցական միութիւնները, հայ քաղաքական կուսակցութիւնները լծուեցին գործի: Տեղասպանութիւնից փրկուած հայը հիմնականում մնաց նրանց գործունէութեան շրջանակներում ու հետտութեամբ մտաւ կազմակերպական որոշակի ծրագրի մէջ: Շատ արագ կազմակերպուեցին հայ համայնքներ, գալրոցներ, եկեղեցիներ, ակումբներ ու միութիւններ: Հայ համայնքների եկեղեցակեդրոն, գալրոցակեդրոն աւանդոյթը խաղաց դրական դերը: Կորուստը անհամեմատ աւելի մեծ ու ահաւոր կը լինէր, եթէ «մնացորդացը» դուրս մնար «կազմակերպուած կեանքի» սահմաններից:

Մեր կարծիքով, որոշակի դեր խաղաց հայու մէջ ամբաստնութեան այն գիտակցութիւնը որ ինքը պարտաւոր է մշակել պահանջատիրական հոգեբանութիւն, պահանջատիրական գիտակցութիւն ու կամք: Հայը չմոռացաւ իր դատը: Այդ, ի մասնաւորի, նկատելի դարձաւ Լոզանի բանակցութիւնների օրերին, Սանճաքի համար արարքների մղած պայքարում հայերի ցուցարեւած գործօն մասնակցութեան մէջ եւ ՀՕԿ-ի աշխատանքներում:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ ՓՐԿՈՒԱԾՆԵՐԻ ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՏՐԱՈՒՄԱՆԵՐԸ (ՎՇՏԱԽՏՆԵՐԸ)

ԿՐԿՆԱԿԻ ՀՈԳԵԽՈՑՈՒԹԻՒՆ

Նախադանից փրկուած հայերը դեռ յոյս ունէին որ վերադառնալու են իրենց բնակավայրերը ու նուիրուելու իրենց գործին: Այդպէս էին նրանց խոստացել թուրքերը տեղահանելիս: Այդպէս էին խոստացել նաեւ դաշնակիցները: Պատերազմից յետոյ, նրանց ճնշող մեծամասնութիւնը, Արեւմուտքի առաջարկութեամբ, վերադարձան իրենց պապենական տուները եւ պատուով պաշտպանեցին իրենց իրաւունքը թուրքական սզգայնամոլներից: Ծաւալուեց ինքնապաշտպանական պայքարը: Դաշնակիցները պարտադրեցին հայերին հեռանալ իրենց հայրենի

Հողերից: Այդ քայլը աւելի խորացրեց Յեղասպանութեան պատճառած Հոգեխոցութիւնը: Հայերը հիասթափուեցին Արեւմուտքից: Մենակ զգացին իրենց ամենադժուար պահին: Նրանց սկսեց տիրել այն գաղափարը որ կորցրին ոչ միայն մէկ եւ կէս միլիոն հայրենակիցներ, այլեւ հայրենիք, մանկութիւն, աւանդութիւններ, երազանքներ, բարեկեցիկ կեանք: Շատերին պատեց այն վախը որ հայուն վերջը եկել է, որ շուտով հայ ազգը պիտի դադարի գոյութիւն ունենալուց: Հայու միակ յոյսը մնաց Հայաստանի հանրապետութիւնը:

ՍԽԱԼ ԻՄԱՍՏԱԻՈՐՄԱՆ ՀՈԳԵԽՈՑՈՒԹԻՒՆ

Որոշակի շրջանակների քարոզչութեան հետեւանքով, հայերի ըզգալի մասի մօտ ամրապնդուեց այն սխալ գաղափարը որ Յեղասպանութիւնը հիմնականում կրօնական դրդապատճառների ունի: Այդպիսով, հաստատուելով Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում, նրանց մէջ դժուարութեամբ նուազեց Հոգեխոցութիւնը, քանի որ այդ երկրների հայերը միշտ այն վախի մէջ էին որ մահմետական ժողովուրդները իրենց նկատմամբ որեւէ թշնամական արարք կարող են կազմակերպել: Գաղութատէրերը այդ վախը փորձեցին շահարկել: Բայց շուտով հայերը խորապէս հասկացան, գիտակցեցին ու գնահատեցին իրենց սիրով ընդունած արար իսլամ ժողովուրդների ազնւութիւնն ու մեծահոգութիւնը:

ԳԻՒՂԱԿԱՆԻՑ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՆՑՄԱՆ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Օսմանեան Կայսրութիւնը գիւղատնտեսական երկիր էր: Նոր էր սկսել արդի քաղաքների կազմակերպումն ու կեանքի քաղաքայնացումը: Գաւառի հայերը դարերով կապուած լինելով իրենց հողին, աւելի հողի մշակմամբ, անասնապահութեամբ, արհեստներով ու փոքր առեւտրով էին զբաղուած: Բռնագաղթը հայերին կտրելով իրենց հողից, տարաւ օտար երկիրներ, որտեղ իրենք հողի հետ կապուել չկարողանալով (հող չունէին, գնել չէին կարող) մեծամասամբ տեղաւորուեցին քաղաքներում, որոնք նոր էին թեւակոխում ուրպան կեանքի կերտման փուլը: Հայերը այդ դորձընթացում վճռական դեր ստանձնեցին: Այդպիսով նրանք սկսեցին քաղաքային կեանքի բնորոշ հոգեբանական գծեր մշակել:

ՀԱՅՐԵՆԱԲՆԱԿԻՑ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայը հպատակ էր օտարին իր սեփական հողի վրայ, իր սեփական երկրում: Այդպիսի իրականութիւնը հայու մէջ կերտել էր որոշակի հոգեբանութիւն ու հաւատամք, որի հիմքում նստած էր իր դարաւոր հայրենիքում ազատ ու սեփական պե-

տակահնութիւն ունենալու բնական պահանջը: Նա գիտակցում էր որ իր ստեղծագործ աշխատանքով շէնացնում է իր իսկ երկիրը: Բռնագաղթը- ուելլով, հայը վերածուեց սփիւռքահայի, դրանից բխող բալոր քաղաքական, ընկերային, մշակութային, հոգեբանական եւ կազմակերպական հետեւանքներով: Նա ստեղծում է՝ իր երկրորդ հայրենիքը՝ պարզացնելու, հայու ինքնահաստատումն ու պատիւը միջպագայնացնելու, ազգապահպանման առաքելութիւնը իրագործելու, թուրքի բարբարոսութիւնն ու կեղծիքը ապացուցելու եւ իր սեփական կեանքը նորովի իմաստաւորելու համար: Նա Ափիւռքը պահում է Հայաստանի համար, քանի որ դեռ չի հրաժարուել իրենից բռնի կերպով վերցուած հողերի վրայ սեփական պետականութիւն հաստատելու արդար ձգտումից:

ՀՈՂԱԶՈՒՐԿ ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ, ՕՏԱՐԱԿԱՆԻ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵԽՈՑՈՒԹԻՒՆԸ

Յեղասպանութեան ներգործութիւնը պայմանաւորուած է նաեւ այն կարգավիճակով, որ փրկուածները ձեռք բերեցին նոր երկրներում: Մի մասը տարրեր տեղերից հաւաքուեցին ու տեղաւորուեցին որբանոցներում: Որբանոցը մի կողմից պատանու մէջ ամրապնդեց որբին բնորոշ հոգեբանութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ բարձրացրեց նրա ինքնարժէքաւորումը, քանի որ նա զգաց, որ ինքը մոռացուած չէ, որ աշխարհում կան մարդիկ որ սիրում են իրեն ու շահադրժուած իր բարեկեցութեամբ եւ ապագայով:

Հիւրընկալ երկրների վիճակի ու նրա հայ բնակիչների կարգավիճակի միջեւ եղած տարբերութիւնը նոյնպէս նպաստեց Յեղասպանութեան առաջացրած հոգեխոցութեան ներգործութեան խորացման կամ անընդհատականութեան: Արեւմտեան երկրների պայմաններն ու լեզուն անծանօթ էին Յեղասպանութեան հարուածից ցնցուած հայու համար: Այնտեղ նրան վերագրեցին վիրաւորական պիտակներ: Այդ բոլորը առաջացրեց ստորագասութեան զգացում եւ հայութիւնից հրաժարուելու միտում, որի յաղթահարումը պահանջեց նոյնիսկ երկու սերունդ: Այդ գործում նրան մեծապէս նպաստեցին այդ երկրների գունազան կազմակերպութիւններ: Արեւելքի երկրները, որոնք նոր էին թօթափել թրքական լուծը, իրենք գտնուում էին ծանր վիճակում: Հայերը յաճախ ստիպուած հղան ապրելու խիստ չքաւորութեան բոլոր դժուարութիւնները:

ՑԱՒԻ, ԱՐՑՈՒՆՔԻ ԵՒ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԾԵՐԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Յեղասպանութեան ենթարկուած անհատների ու նրանց անմիջական գաւակների փարբում ու ներաշխարհում արձանագրուած փոփոխութիւնների արտապատկերուած են նաեւ ժամանակաշրջանի ժողո-

վրդական բանաւոր ստեղծագործութիւններու մ, արուեստի ու գրական գործերու մ եւ մարդկանց յուշապատումներու մ: Եթէ հոգեբանները առաւելաբար ուշադրութիւն են դարձնում ցեղասպանութեան առաջացրած հոգեբանական շեղումների վրայ, ապա այդ աղբիւրները արտացոլում են փոթորիկների բովում կոփուած հայորդու անհատականութեան նաեւ դրական գծերը: Դժուար չէ նկատել որ մեզ նախորդող ու մեր ժամանակակից հայորդիների հոգեբանական աշխարհում առաջացած բացասական շեղումների կողքին գործօն են նաեւ հերոսութեան, քաջութեան, բարձր կենսունակութեան ու «ծուռ» լուսատեսութեան ձեւով հանդէս եկող դրական շեղումներն ու ընդգծուած կենսագործունէութեան գծերը: Գրական երկերում եւ արուեստի գործերում արտապատկերուած կն ինչպէս ցաւն ու լացը, կարօտն ու ողբը, ջարդից ու գաղթից փրկուածի փոթորկալից հոգին, այնպէս էլ հայ մարդու հերոսական կամքը, լուսատեսութիւնը, յոյսը եւ մահուան յաղթած լինելու հպարտութիւնը: Այս փաստի իմաստաւորումն ու գիտակցումը եղել են ու են հայապահպանման ընթացքը ու հայու ստեղծագործական կեանքը սնելու ունակ ոյժը: Այդ ճանապարհով իրենց արձատներն են վերադառնում իրենց անցեալը մոռացած շատ հայեր եւ հայերի հետ բարեկամում են շատ օտարազգի մարդասէրներ: Դրանք դարձան 1918 թ. Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի, Բաղ-Ապարանի, 1918-1921 թթ. Պատմական Հայաստանի ու Հայկական Կիլիկիոյի ինքնապաշտպանական շարժումների հոգեբանական, գաղափարական ու կազմակերպչական հիմքերը: Այդ դրական շեղումները նպաստեցին որ արդէն երկու տասնամեակ յետոյ, քառասունական թուականներին, հայրենաբնակ եւ Սփիւռքի հայութիւնը կարողանան ստեղծել բնականոն կեանք եւ գաղթական Սփիւռքը կարողանայ նուաճել այնպիսի կենսամակարդակ, որ ի վիճակի լինի լայն ծրագրով օգնելու հայրենիքին՝ ինչպէս նիւթապէս ու բարոյապէս, այնպէս էլ մարդկային ուժով: Այդ դրականը դարձաւ ներգաղթի հիմքը:

Այսպիսով, լոկ դարձանատնային տուեալների վրայ հիմնուելով, մենք չենք կարող դատել յետեղեռնեան շրջանի հայ մարդու հոգեկան վիճակի ու անհատականութեան մասին: Արդի հայու հոգեբանութեան մէջ որոշիչ դեր է խաղում այն իրողութիւնը որ ինքը Եղեռն յաղթահարած ազգ է, կիսամեռ վիճակից հրաշափառ յառնած ու էապէս այլափոխուած, հերոսաբար բարեփոխուած ազգ է: Այդ ոգին իր դրսեւորումը դտաւ 1988-ի ժողովրդական յեղափոխութեան մէջ, Ղարաբաղի ազատութեան համար մղուած պայքարում: Այսօր այն արտայայտուում է երկակի ու հակասական բնոյթով:

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ մարդ անհատը կամ խումբը ենթակայ կր դառնայ նման արհաւիրքների, նրա մօտ, որպէս պաշտպանողական հակադդեցութիւն կարող է առաջանալ «իրականութեան բացասման միճակ»: Նա կը ձգտի սպրել մի այնպիսի միճակում, որ կարծես ոչինչ էր պատահել: Այս բնորոշ չեղաւ «մնացորդացի» հոգեբանութեան: Նրա մօտ նկատելի չէր նաեւ այդ դաժան փորձառութիւնը «ճնշելու», մտքից ու յիշողութիւնից դուրս մղելու միտումը: «Էսգէլյախիզմը» աւելի տարածուած կարելի է համարել: Անհատը յաճախ միտում ունէր խուսափելու այդ օրհրի յիշողութիւնը վերարտադրելուց: Այդ բնորոշ էր զուսպ եւ «ներքնահակ» (introvert) մարդկանց: Զգացմունքային մարդիկ, որոնց աւելի յաճախ կարելի է հանդիպել, միտում ունեն վերադարձ կատարել դէպի անցեալը, վերապրել անցեալի այդ փորձառութիւնը եւ այդպիսով մի կողմից բաւարարել իրենց, եւ միւս կողմից՝ ծանրաբեռնուել: Այդ պահին երբեմն աւելի ազատ է դործում երեւակայութիւնը: Հայերը ֆանտաստիկ (երեւակայական) պատկերներ սկսեցին ստեղծել շատ աւելի ուշ, մանաւանդ երբ խօսում էին այն մարդիկ, որոնք պատմում էին ոչ թէ իրենց, այլ ուրիշի փորձառութեան մասին:

Հայ միտքը Յեղասպանութիւնը իրեն եւ ուրիշներին բացատրելու ժամանակ աշխատեց կերտել տրամաբանական կառույցներ: Նա ցուցաբերեց բանականացման (rationalization) վերաբերմունք, որ առաւելաբար բնորոշ է հարուստ իմացական աշխարհում ապրող մարդկանց: Այս պատճառով էլ հայերի մօտ նկատուեց զգացմունքների զուսպման միտումներ (emotional insultation): Այդ երկուսը միացած որոշակի կրօնական հաւատալիքների հետ, որոշ հայերի շրջանում ծնեց իրեն հասած չարիքը իմացական արժէք ունեցող մի սկզբունքով բացատրելու միտումը (intellectualization): Օրինակ, հայերի մի մասը սկսեց պնդել, որ լաւ մարդը շուտ կը մահանայ, հաւատացեալը աւելի մեծ փորձառութեան կ'ենթարկուի: Իր վիճակը տանելի դարձնելու համար մարդ նման պարագաներին կարող է իրեն եւ ուրիշի միջեւ գուգահեռներ անցկացնել, իրեն նմանեցնել ուրիշին: Օրինակ, որոշ հայեր սկսեցին խօսել հայու Գողգոթայի, հայու խաչհիլութեան մասին: Զուգահեռներ անցկացուեցին հաւատի համար մարտիրոսացածների ու իրենց միջեւ, Յիսուս Բրիտանիա եւ իրենց միջեւ (identification):

Արիւմտ Կապուտիկեանի բանաստեղծութիւններից մէկը լաւագոյն ձևով ցոյց է տալիս որ հայերին օտար չի եղել կոմպլեքսացիայի վերաբերմունքը, երբ մարդ ձգտում է վատութիւնը վերացնել եւ յաղթահարել լաւը անելով: Հայ իրականութեան մէջ երբեմն հանդիպում ենք նաեւ մեղաւորի փոխարէն ուրիշին յանդիմանելու ձգտումը: Յաճախ

Հայր միտում է ունենում թուրքական ազգայնամոլութեան ու կայսերապաշտութեան մեղաւոր ճանաչելու փոխարէն ամբաստանել ուրիշին՝ Արեւմուտքի աէրութիւններին, ռուսական պետութեան եւ նոյնիսկ ինքնիրեն (displaced aggression): Որոշ Հայեր մեղաւոր Համարեցին Հայերին, որոնք մտածել են պայքարել անկախութեան, ազատութեան ու Հաւասարութեան համար: Նրանք ունեցել են «սխալի զղջում» (undoing): Նման վերաբերմունքը այժմ նկատելի է Ղարաբաղի հարցում:

ՀԱՅՈՒ ԱՊՐԱԾ ՄԻ ՔԱՆԻ ՅՈՒՍԱՆԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ամենատարածուածը մեղքի եւ կորստեան զղացումն է: Շատերը մի տեսակ իրենց մեղաւոր էին զգում, որ իրենց Հարազատները մահացան, իսկ իրենք շարունակում են ապրել: Մեղքի այս զղացումը իր վիճակը դարձնում էր աւելի ողբերգական ու անելանելի: Իրան աւելանում էր նաեւ անսահման կորուստը, անսխալարինելի կորուստը, բազմատեսակ կորուստը՝ մարդու, հողի, դիրքի, միջոցների, արժէքների, Հեռանկարի կորուստ: Որոշ դէպքերում եւ սրուշ մարդկանց մօտ այս կարող էր առաջնորդել դէպի կեանքի անսխալութեան գաղափարը. ամէն ինչ գատարկ է, սուտ եւ անսխալ: Այս յուսալքումները խիստ թուլացան ու հոգեխայտութեան չվերածուեցին, քանի որ զործեցին մի իրումը «հակաթրաւմաթիկ գործօններ», որոնց մասին արդէն խօսեցինք:

Հաւանաբար Հայու Համար աւելի դժուար եղաւ արժէքների այն հակասական վիճակը, որի մէջ նրանք ստիպուած եղան ապրել «Առաջին Աշխարհամարտից» յետոյ (value conflicts): Իրենք պատկանում էին արժէքների որոշակի մի Համակարգի, որ քայքայուեց: Սկսեցին ապրել այնպիսի երկրներում, որտեղ նոր տիպի արժէքներ էին իշխում: Իրենք կորցրել էին նախորդի նկատմամբ հաւատը եւ կամ էլ աւելի էին կապուել նախորդին (երկու ծայրայեղութիւններն էլ Հնարաւոր են): Նոր արժէքների աշխարհին մօտենում էին թերահաւատութեամբ, սակայն միաժամանակ ուզում էին ընդունելի գառնայ նոր միջավայրի կողմից: Ինչքան այն ստացւում էր, այնքան աւելի արդիւնաւէտ էր գառնում յարմարութեան ուղեկցումը (adaptation): Իսկ վերջինիս դրական ցուցանիշները վերականգնում էին անհատի հաւասարակշռութեան թուլութիւնն ու նուազեցնում նրա ներքինաշխարհի լարուածութիւնը: Յաճախ այդ ընթացքին մաս էր կազմում առաջադրուած փոփոխութիւնների դործօնը: Փոփոխութիւնները երեք բնոյթի էին. սեփական վիճակի, տուեալ երկրի ու դարուն բնորոշ: Սկսել էր արդէն 20-րդ դարի առաջացրած զարգացման փուլը, որ կապուած էր հաղորդակցութեան միջոցների (communication), միջուկային ֆիզիքայի, յարաբերութեան տեսութեան, ռատիոյի եւ հեռուստատեսութեան եւ այլ ասպարէզների

գարդացման հետ: Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքը դուրս էլ գալիս օսման համար լծից ու հրաժարուելով աւատատէրութիւնից, մուտք էր գործում դրամատիրական յարաբերութիւնների ոլորտը: Ամերիկան մեկուսանում էր աշխարհից, որպէսզի ապրի մի ահեղ ճգնաժամ: Եւրոպայի մի մասը գաղութատիրութեան բարիքներն էր ձգտում յաւերժացնել, միւս մասը՝ յաղթահարել պարտութեան դժուարութիւնները: Արեւելեան Եւրոպան հասկանում էր ազատութեան գինը: Հայը այս բոլորին պէտք է յարմարուէր: Այդ անելու համար մշակեց ջանքերը գերլարելու մի մեքանիզմ (sustained concentration of effort), որով յաղթեց, որով կառուցեց, որով դուրս եկաւ գաղթականի կերպարից, որով մաքրուեց իրեն նետուած անվայել ածականներից, որով հարստացաւ եւ հոգեպէս եւ նիւթապէս: Այդ մեքանիզմը չկարողացաւ հասկացնել իր ապագայ սերունդների մի մասին, ու վշտացաւ, տխրեց:

Ցեղասպանութեան հոգեբանական ազդեցութիւնը խորհրդային երկրում ընթացաւ ինքնատիպ ձեւով: Այնտեղ այդ վիճակը խիստ յիշեցնող դէպքեր կատարուեցին 30-ական եւ 40-ական թուականներին: Այնտեղ բռնութիւնը դարձաւ մշտատեւ գործօն: Շուրջ երեսուն հինգ տարի Ծեղասպանութիւնը թապու էր, արգելուած գաղափար: Այն գործեց ենթագիտակցութեան մակարդակում: Նրա ազդեցութիւնը կուտակուեց, որպէսզի մի անգամից հրաբխի նման ժայթգի 1965 թ., Ծեղասպանութեան 50-ամեակին: Իրանից յետոյ այն աւելի շատ ազդեց հայրենաբնակ հայու մտածողութեան, յատկապէս քաղաքական մտածողութեան վրայ, ազդային գիտակցութեան զարգացման վրայ, ազգային միասնականութեան ամրապնդման միտումների վրայ: Ամէն բոլոր հայրենաբնակը զգալով որ ինքը Հայաստանում է ապրում եւ Հայաստան է կերտում, գիտակցում է որ ինքը յաղթանակած է ցեղասպանին ու Ծեղասպանութեան, եւ որ հզօրացող Հայաստանը կը վերածնի նաեւ Ծեղասպանութեան պատճառած այլ վնասները, այլ բացասական հետեւանքները: Հայաստանի երրորդ հանրապետութեան հաստատումն ու կերպումը ծնեց իրարամերժ միտումներ, որ նկատուեց անցման շրջանի հիւանդութիւն: